

УДК 94(497.5)“1941/1945“(093.2)
341.485(497.5)“1941/1945“(093.2)
341.322.5(=163.41)(497.5)“1941/1945“(093.2)

GENOCID NAD SRBIMA, ROMIMA I ŽIDOVIMA U KOTARU NOVA GRADIŠKA TIJEKOM DRUGOG SVJETSKOG RATA

Dr Filip ŠKILJAN

nastavnik na Hrvatskim studijama, Zagreb

APSTRAKT: *U tekstu se govori o genocidu nad Srbima, Romima i Židovima za vrijeme Dugog svjetskog rata na području kotara Nova Gradiška. Koristeći izvornu arhivsku građu iz Hrvatskog državnog arhiva, štampanu građu, literaturu, memoare i usmena svjedočanstva autor pokušava dati pregled osnovnih događanja na području kotara tijekom Drugog svjetskog rata.*

Ključne reči: *genocid, Srbi, Romi, Židovi, Jasenovac, Nova Gradiška, koncentracioni logori*

Povijesno-geografski okvir

Područje kotara Nova Gradiška i Okučani¹ prije Drugog svjetskog rata bilo je etnički vrlo šaroliko. Naime, prije Drugog svjetskog rata četvrtinu stanovnika kotara činili su Srbi, uglavnom nastanjeni u zapadnom dijelu (oko Okučana).² Srpsko pravoslavno stanovništvo u ove krajeve se doseljavalo u nekoliko

¹ Uspostavom NDH kotar Okučani je ukinut Odredbom poglavnika 19. travnja 1941. Upravne općine bivšeg kotara Medari, Okučani i Stara Gradiška pripojeni su kotaru Nova Gradiška, a upravna općina u Rajiću kotaru Novska. (Vidjeti u: Zdravko Krmić, *Slavonija 1941*, Osijek, 1978, str. 67)

² Na području sreza Nova Gradiška prema popisu iz 1931. godine (unutar sreza se nalazio tada i kotar Okučani) bilo je 39.012 rimokatolika i 12.700 pravoslavnih, a na području grada Nova Gradiška 1020 pravoslavaca i 2.905 rimokatolika. Općina Cernik brojala je 6.041 rimokatolika i 985 pravoslavaca, općina Davor 1.900 rimokatolika i 21 pravoslavaca, općina Dragalić 642 rimokatolika i 81 pravoslavnog, općina Mašić 808 rimokatolika i 3.411 pravoslavnih, općina Nova Kapela 6.836 rimokatolika i 314 pravoslavnih, općina Okučani 1.899 rimokatolika

navrata od 16. do 18. stoljeća.³ U samom gradu Nova Gradiška, ali i u većim naseljima kotara, kao što su Okučani, Cernik, Bijela Stijena, Staro Petrovo Selo, Gunjavci i Rešetari, Židovi su bili naseljeni od 18. stoljeća. Oni su činili sastavni dio najprosperitetnijeg dijela stanovnika Slavonije. Naime, većina njih bili su liječnici, trgovci, umjetnici i obrtnici. Temeljite promjene raspoloženja prema Židovima, Srbima i Romima na području Hrvatske započele su osnutkom NDH 10. travnja 1941. godine.⁴ Već sedam dana nakon uspostave NDH doneseni su propisi koji su ozakonili teror i odredili državne institucije koje će teror provoditi. Tako je već 17. travnja 1941. g. donesena Zakonska odredba za obranu naroda i države.⁵ Njome se utvrdilo da svatko „tko na bilo koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozi opstanak NDH ili državne vlasti, pa makar djelo ostalo samo u pokušaju, čini se krivcem zločina velezdaje“, a takvoga „ima stići kazna smrti“. Dana 25. travnja 1941. godine Pavelić je izdao Zakonsku odredbu o zabrani ćirilice.⁶ U Narodnim novinama od 30. travnja 1941. g., dakle samo dvadeset dana nakon uspostave NDH, donesena je Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti, Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda i Zakonska odredba o državljanstvu.⁷ Sve tri zakonske

i 6.130 pravoslavnih, općina Orubica 1.372 rimokatolika i 4 pravoslavna, općina Rešetari 6.306 rimokatolika i 175 pravoslavnih, općina Stara Gradiška 2.450 rimokatolika i 591 pravoslavnih, općina Staro Petrovo Selo 5.959 rimokatolika i 463 pravoslavnih, općina Štivilica 1.724 rimokatolika i 17 pravoslavnih, općina Vanjska Nova Gradiška 3.073 rimokatolika i 508 pravoslavnih. Sela s apsolutnom srpskom većinom u srezu Nova Gradiška tada su: Lađevac, Bodegraj, Benkovac, Trnakovac, Lještani, Gornji Rogolji, Donji Rogolji, Bobare, Čapraginci, Širinci, Ratkovac, Cage, Okučani, Čovac, Gredani, Vrbovljani, Dubovac, Kosovac, Smrtić, Gornja Trnava, Medari, Mašić, Mašička Šagovina, Žuberkovac, Donji Bogičevci, Šumetlica, Sinlije i Stara Gradiška. (*Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga II, Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Beograd, 1938, str. 89)

³ Prvi val doseljavanja pravoslavnih stanovnika u Slavonsku posavinu bio je između 1560. i 1570. godine. Drugi val doseljavanja uslijedio je nakon odlaska Osmanlija iz Slavonije između 1692. i 1706. godine. Oko Okučana i Cernika bilo je sredinom 18. stoljeća 550 pravoslavnih kuća. (Više u: Mirko Marković, *Slavonija, povijest naselja i podrijetlo stanovništva*, Zagreb, 2002; Adam Pribičević, *Naseljavanje Srba po Hrvatskoj i Slavoniji*, Vindzor, 1955; Radoslav M. Grujić, *Apologija srpskog naroda u Hrvatskoj i Slavoniji*, Novi Sad, 1909; R. M. Grujić, *Spomenica o srpskom pravoslavnom vladicianstvu pakračkom*, Beograd, 1996.

⁴ O odnosu prema Srbima, Židovima i Romima u NDH vidjeti u: Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918.–2008*, Zagreb, 2008, str. 256–271; Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb, 1978, str. 158–187; Bogdan Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb, 1980, str. 117–137; Ladislaus Hory, Martin Broszat, *Der Kroatische Ustascha Staat*, Stuttgart, 1964; Narcisa Lengel-Krizman, *Genocid nad Romima–Jasenovac 1942*, Zagreb–Jasenovac, 2003; Ivo Goldstein–Slavko Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001.

⁵ Više o zakonskoj odredbi za obranu naroda i države u: *Zakoni NDH*, I, Zagreb, 1941, str. 15; *Hrvatski narod*, 18. travnja 1941; I. Goldstein–S. Goldstein, *n. dj.*, Zagreb, 2001, str. 117.

⁶ *Narodne novine*, 25. travnja 1941.

⁷ O zakonskoj odredbi o državljanstvu vidjeti više u: *Narodne novine*, 30. travnja 1941; *Zbornik zakona i naredaba NDH*, 1941, str. 42; *Zakoni NDH*, Zagreb, 1941, I, str. 109–112; I. Goldstein–S. Goldstein, *n. dj.*, Zagreb, 2001, str. 119–121.

odredbe bile su direktno uperene protiv Roma i Židova. Zakonskom odredbom o rasnoj pripadnosti točno je definirano tko je „arijevac“, a tko to nije. Zakonskom odredbom o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda zabranjeno je sklapanje braka između Židova i Roma te pripadnika drugih nearijevskih rasa s pripadnicima arijevskih rasa. Zakonska odredba o državljanstvu Romima i Židovima oduzela je pravo na državljanstvo. To znači da svaka osoba koja nije državljanin NDH, ne stoji pod zaštitom države pa je, prema tome, izložena svakoj vrsti progona. Vrlo brzo nakon toga, 3. svibnja 1941, Pavelić je donio Zakonsku odredbu o prijelazu s jedne vjere na drugu. Početkom lipnja donesena je odredba o ukidanju svih „srpsko-konfesionalnih pučkih škola i zabavišta“, a sredinom srpnja izdana je naredba o ukidanju naziva „srpsko-pravoslavna vjera“ s obrazloženjem da nije više u skladu s novim državnim uređenjem, pa se određuje da se u buduće upotrebljava naziv „grčko-istočna vjera“. Uz to uslijedile su i promjene imena pojedinih mjesta, zabrana slobodnog kretanja Srbima i Židovima, a potom označavanje, otpuštanja s posla, oduzimanje imovine i prva hapšenja. Ustaške su vlasti imale plan da poubijaju sve Židove, njih oko 40.000 na području NDH. Na temelju istih rasnih zakona trebali su biti poubijani i svi Romi, njih oko 15.000. Ustaške vlasti nisu imale precizan plan što učiniti s gotovo dva milijuna Srba u NDH. Značajan broj ustaških dužnosnika tvrdio je kako bi „srpsko pitanje“ trebalo riješiti po načelu „trećinu pobiti, trećinu iseliti, trećinu pokrstiti“. Na primjeru kotara Nova Gradiška, koji se nalazio unutar velike župe Livac i Zapolje moguće je pratiti ustaški sistem terora prema Srbima, Židovima i Romima od 1941. godine do 1945. u svim njegovim elementima.

Holokaust u kotaru Nova Gradiška

Već prije uspostave NDH na području kotara Nova Gradiška postojali su profašistički elementi u Novoj Gradišci. U novogradiškoj gimnaziji je tridesetih godina bila posebno snažna frankovačka organizacija, baš kao i SKOJ.⁸ Tako je u proljeće 1939. godine frankovačka organizacija u Novoj Gradišci organizirala veliku križarsku smotru. Došli su članovi križarskog društva iz cijelog novogradiškog kotara. Govorio je poznati frankovac Cicak koji je napao tri zla koja razdiru hrvatski narod: komunizam, židovstvo i masoneriju. „A sva tri zla su svojstvena Srbima“. Frankovačka organizacija je imala posebno jak utjecaj u Rešetarima i Gornjim Bogičevcima. Zbog dobrih poznavanja lokalnih prilika frankovci su ubrzo nakon uspostave NDH mogli pohapsiti članove organizacije SKOJ-a, viđenije Srbe i Židove i sve one za koje su smatrali da djeluju protuhrvatski. Već u svibnju 1941. pod vodstvom ustaškog inženjera Ivana Baretića srušila je ustaška omladina do temelja židovski hram u Novoj Gradišci, a građa, unutarnji uređaji i predmeti bogoslužja razvučeni su i upropašteni.

⁸ Antun Duhaček, *SKOJ u novogradiškoj gimnaziji i području njenog djelovanja: građa za povijest NOB*, Nova Gradiška, 1985, str. 46, 60–63, 107–121 i druga mjesta.

Istovremeno je oštećeno i židovsko groblje u Cerniku.⁹ U Novoj Gradišci Židovima je zabranjeno stanovanje u pojedinim ulicama u središtu grada. Gradsko poglavarstvo u Novoj Gradišci donijelo je 4. kolovoza 1941. godine odluku o iseljavanju „grkoistočnjaka i Židova“ iz ulica Maršala Kvaternika, Doglavnika Budaka, Ustaškoj, Dr. Milovana Žanića, Filipovićeve, Reljkovićeve, Kramarićeve i Lisinskoga. Rok za „izseljenje je najdalje zaključno 6 kolovoza 1941. u 18 sati“.¹⁰ I njemačka narodna skupina u Novoj Gradišci djeluje protiv lokalnih Židova. Tako Zapovjedništvo osječkog divizijskog područja izvještava Ministarstvo hrvatskog domobranstva kako su Nijemci, među ostalim, dana 19. rujna 1941. godine uhapsili 31 Židova u Novoj Gradišci.¹¹ Još u studenom 1941. Nijemci su držali 23 Židova u pritvoru pod sumnjom da su komunisti.¹² Dok se hrvatsko stanovništvo radovalo uspostavi NDH, „nepoželjne“ nacionalne i vjerske manjine, kao što su Židovi, Srbi i Romi strahovale su za svoju egzistenciju. Stanje najbolje opisuje pismo novogradiške židovke Stefi Gross. Ona napominje kako je mali dio Židova uspio izbjeći stradanja. „Koliko je meni poznato, samo Zora Bauer emigrirala je 1936./1937. u Palestinu. Svi drugi dočekali su Nijemce i ustaše. Pojedini su se spasili kao ratni zarobljenici, kao primjerice moj brat Julius (Đula) Wachslerr, te dr. M. Stockhammer i Otto Fried. Moja braća Otto i Hinko Wachslerr, s obiteljima su pobjegli u Dalmaciju, koja je bila pod talijanskom okupacijom.“¹³ Krajem 1941. godine veći dio židovske zajednice u Novoj Gradišci bio je poslan u koncentracione logore, a njihova je imovina opljačkana i uništena. O tome svjedoči dopis župana velike župe Livac-Zapolje Šimunovića kojim traži da se iz Nove Gradiške što prije isele Židovi: „U Novoj Gradišci još do sada niese u celosti primjenjene mjere protiv Židova, kao u nekim drugim gradovima. Javno sigurnostni obziri u ovom kraju međutim traže, da se iz Nove Gradiške kao središta Velike župe Livac-Zapolje odstrane svi nepoćudni elementi, a napose Židovi sa jedinom iznimkom dvojice ili trojice Židova koji su od ministarstva unutarnjih poslova dobili već prije slobodu kretanja i oprost od nošenja znaka radi posebnih, a temeljnih razloga.“ Šimunović traži uklanjanje Židova iz Nove Gradiške zbog učestalih napada „četničko-komunističkih odmetnika na obroncima gore Psunja i u nedalekoj okolici Nove Gradiške“. On smatra da Židovi surađuju s odmetnicima, a osim toga kao razlog istjeravanja Židova iz njihovih kuća navodi i nedostatak prostora potrebnog za smještaj činovnika i službenika. On kao prijedlog donosi mogućnost odvođenja Židova u Kazneni zavod u Staru

⁹ Hrvatski državni arhiv (dalje HDA), Služba državne sigurnosti Republički sekretarijat za unutarnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (dalje SDS RSUP SRH), kutija 40, Zločini okupatora i njihovih pomagača u Hrvatskoj protiv Jevreja, 57–58.

¹⁰ *Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, knjiga I, Slavonski Brod, 1962, str. 82–84.

¹¹ *Isto*, str. 191.

¹² *Isto*, str. 226.

¹³ Vjekoslav Žugaj, *Židovi novogradiškoga kraja: povijesni prilozi*, Zagreb, 2001, str. 84.

Gradišku (koji u to vrijeme još nije pretvoren u koncentracioni logor), a kasnije u Jasenovac. „Ovi Židovi su u velikoj većini sposobni za rad i to odrasli muškarci i za teže poljske poslove, dok bi žene mogle vršiti krojačke i slične ženske radove za ‘zimsku pomoć’ ili možebitno za druge potrebe javnih pa i vojnih ustanova.“ Kao najveći problem ističe kako su u Novoj Gradiški Židovi „bez ikakvog zanimanja, pošto će i posljednje trgovinske radnje istih biti ovih dana zatvorene, a njihovo uzdržavanje bi palo na teret grada“.¹⁴ Između 25. i 27. prosinca 1941. godine u Novoj Gradišci su pohapšeni svi Židovi, njih 133.¹⁵

Prva hapšenja i „iseljavanja“ Srba

Ni druge dvije grupe (Romi i Srbi) nisu mnogo bolje prošle. Pravoslavni Srbi, koji su svakako činili značajnu nacionalnu i vjersku zajednicu na području Nove Gradiške, hapšeni su već 11. travnja 1941.,¹⁶ dakle svega jedan dan nakon uspostave NDH.¹⁷ Tada je uhapšeno oko tridesetak Srba, odreda bogatijih trgovaca, krojača, željezničara, advokata, bankara i činovnika. Uhapšeni su bili optuženi da su četnici. O tome svjedoči Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Rajko Marković: „U noći 10. na 11. aprila 1941. godine kod povratka iz vojske pri ulazu u grad Novu Gradišku uhapšen sam od strane ustaša (...) Ove iste noći uhapšeno je iz Nove Gradiške građana Srba oko 30. (...) Ovde u zatvoru ostali smo do 6. maja 1941., koga dana smo odpremljeni automobilom u logor Staru Gradišku, tu smo ostali do 2. jula 1941., koga dana su kod mene došli ustaški stožernik Lukac Milan i sudija Poljak Rudolf, sa gotovim darovnim pismom, koje je potpisao i moj otac Živko i majka Angelina i rekli mi ako potpišem ovo darovno pismo u kojem darujem NDH svoju kuću, veletrgovinu sa svim potraživanjima i gotovinom u ukupnoj vrednosti 4,000.000 din. (...) Na ovo darovno pismo da se spasim život dao sam svoj potpis, te sam zatim odmah pušten, u Novu Gradišku došao i sa svojim roditeljima i obitelji prisilno smo preseljeni u Srbiju.“¹⁸ Milan Đurić, prodavač i gostioničar iz Šumetlice također

¹⁴ *Dokumenti i materijali o radničkom i narodnooslobodilačkom pokretu na novogradiškom i okučanskom području 1918.–1945*, Slavonski Brod, 1971, str. 138–140 i u V. Žugaj, *n.dj.*, str. 84–87.

¹⁵ HDA, SDS RSUP SRH, kutija 28, Rekonstrukcija ustaškog pokreta i aparata na području kotara Nova Gradiška, 11.

¹⁶ Činjenica da su u Novoj Gradišci prva hapšenja učinjena tako rano govori o dobroj organiziranosti predratne frankovačke organizacije. (A. Duhaček, *n. dj.*, str. 46, 60–63, 107–121 i druga mjesta)

¹⁷ O tome događaju piše Jovan Mirković, „Zločini genocida: Eterović Mirko“ u: *Međunarodna konferencija o Jasenovcu, Jasenovac – sistem hrvatskih ustaških logora genocida 8.–10. svibnja 2000.*, II knjiga, Banja Luka – Donja Gradina, 2002, str. 116–119. Prema njegovim istraživanjima toga je dana uhapšeno 57 Srba, od čega sedmoro djece i 13 žena, a za zločin je odgovoran Mirko Eterović, koji je vrlo vjerojatno bio glavni povjerenik centralne ustaške vlasti u Novoj Gradišci zajedno sa stožernikom Milanom Lukcem. Novac koji su novogradiški Srbi pohapšeni 11. travnja 1941. godine „darovali“ NDH iznosio je 19 milijuna predratnih dinara.

¹⁸ HDA, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača – Zh, kutija 297, 17477–17546.

je uhapšen u prvom naletu. Brat Đuro Đurić i majka Jula Đurić „daruju“ trgovinu i gostionicu državi ukoliko se Milan Đurić pusti na slobodu i iseli u Srbiju.¹⁹ Velika župa Livac Zapolje prihvaila je prijedlog majke i brata Milana Đurića te je on pušten na slobodu. Miloš Divić, advokat iz Nove Gradiške »poklonio je« svoju kuću i advokatsku kancelariju NDH te su iseljeni u Srbiju. Đuro Petrić je osim svojih nekretnina „poklonio“ i dionice, a u kuću mu se uselio Milan Lukac, ustaški stožernik u Novoj Gradišci. Neki su se u tom prvom hapšenju spasili na taj način. Međutim, jedan dio uhapšenih, nije tako dobro prošao. Gavro Bogdanović i Nikola Protić nađeni su obješeni u svojoj ćeliji prema iskazu Veljka Zeca. Navodno su ustaše željeli da se misli da su to oni sami učinili. Mirko Trninić i Vukašin Žegarac su otpremljeni u logor Jasenovac nakon boravka u Staroj Gradišci. Uz njih dvojicu još desetorica uhapšenih završili su u Jasenovcu. Preostalih šesnaestoro uhapšenih potpisali su darovne ugovore kojima svu svoju imovinu »poklanjaju« novouspostavljenoj NDH. Prema iskazu Dragutina Gajskog, advokata u Novoj Gradišci, upravo je Milan Lukac uspio spriječiti da se na sjednici Hrvatskog gospojinskog društva u Novoj Gradišci 6. svibnja 1941. strijelja spomenutih 28 Srba (dvojica su već bili mrtvi).²⁰

Tih dana su ustaše u mjestu Stari Slatinik, kotar Slavonski Brod, pohapsili po naredbi tabornika 30 Srba koji su trebali biti sprovedeni u Novu Gradišku.²¹ Iskaz o tome što se dogodilo dali su Stevo Vukadinović, Đoko Mucić i Nikola Janjatović iz Starog Slatinika. Ustaše iz Nove Kapele okupili su ustaše iz Starog Slatinika, Stupnika, Andrijevac a Oriovca te opkolili 16. travnja 1941. godine selo Stari Slatinik. U Starom Slatiniku ustaše su uhapsili 23 ljudi, a u Brodskom Stupniku sedmero. Nakon fizičke torture uhapšenike su sproveli u žandarmerijsku stanicu u Oriovac. Od tamo su ih sutradan otpremili u Novu Kapelu, a odande su trebali biti odvedeni u zatvor²² u Novu Gradišku. Međutim, kod mjesta Krčeničnik kod Starog Petrovog Sela spomenuti Srbi su pobijeni, a potom je poslana komisija koja je trebala utvrditi okolnosti ubojstva. Bijegom se spasilo petoro uhapšenika. Okolnosti ubojstva međutim, nikada nisu ustanovljene.

Nedugo potom, dana 16. svibnja 1941. godine, u 18 sati u selo Ratkovicu, na krajnjem istočnom dijelu novogradiškog kotara, došlo je 7 ustaša iz okolnih sela gradiškog, broskog i požeškog kotara i iz same Ratkovice i pohapsilo 16 Srba te ih odveli u zatvor u Novu Kapelu.²³ Uhapšeni Srbi su terećeni kao

¹⁹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 446, 1657/41.

²⁰ HDA, ZKRZ – Zh, kutija 297, 17477–17546.

²¹ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 337, 22672–22704. U HDA, SDS RSUP SRH, kutija 28, Rekonstrukcija ustaškog pokreta i aparata na području kotara Nova Gradiška, 10 stoji pogrešna informacija da uhapšenici bili iz mjesta Batrina, kotar Nova Gradiška i da ih je ubijeno 32. S. Hrečkovski navodi da je seljaka bilo 35 (Slavica Hrečkovski, „Društveno-političke prilike u Slavoniji nakon okupacije“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, sv. 11 (1974), str. 44).

²² Zatvor u Novoj Gradišci imao je funkciju neke vrste tranzitnog centra, sabirališta, odakle su zatočenici najčešće slani u koncentracione logore Jasenovac i Stara Gradiška.

²³ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 375, 27819–27826.

„nepoćudni i opasni za ondašnji ustaški poredak“. Nakon zatvora u Novoj Kapeli spomenuti Srbi su odvedeni u zatvor u Petrinjskoj. Odatle je Pero Treskavica, koji daje izjavu Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, uspio izaći zahvaljujući molbi Hrvata iz rodnoga sela. Ostalih petnaestoro su odvedeni u logor Danica kod Koprivnice, odakle su pušteni samo dvojica zbog invaliditeta i zbog starosti. Trinaestoro je iz Danice prebačeno u logor Jadovno gdje su pobijeni. Zdravko Dizdar iznosi brojku od 15 stradalih Srba s područja Nove Gradiške u logoru Danica (tj. u Jadovnom).²⁴ Očito je da su trinaestorica Srba iz Ratkovice među njima.

Usporedno s hapšenjima i prvim ubojstvima ustaše su organizirali skupštine u svim gradovima NDH. Tako je početkom lipnja održana i skupština u Novoj Gradišci kojoj je prisustvovalo oko 8000 ljudi. Na skupštini je govorio i Milovan Žanić²⁵, ministar pravosuđa NDH: „Ova država, ova naša domovina mora biti hrvatska i ničija više. I zato oni, koji su došli ovamo, ti treba i da odu.“²⁶

I uistinu, prvo su otišli istaknuti Srbi i pravoslavni svećenici. Za bogate i istaknute Srbe već smo spomenuli hapšenje 11. travnja 1941. godine, a svećenici su se počeli iseljavati u Srbiju krajem lipnja i početkom srpnja 1941. godine. Već u lipnju 1941. paroh Nestor Rodić iz Medara dobio je dozvolu za iseljenje iz NDH pod uslovom da mora što je moguće brže iseliti.²⁷ Župan velike župe Livac-Zapolje dozvolio je kćeri spomenutog paroha da u Novoj Gradišci pronađe sobu u koju će premjestiti stvari dok se ne ise. Međutim, već nakon tri dana vlasti su zaplijenile svu parohovu i kćerkinu imovinu u iznajmljenoj sobi u Novoj Gradišci. Paroh je „iselio“ u Srbiju, ali je potom preko Milana Novakovića, učitelja u mirovini pokušao doći do svojih i kćerkinih stvari pišući molbe Državnom ravateljstvu za ponovu. O ishodu molbe nemamo podataka. U noći između 7. i

²⁴ Zdravko Dizdar, „Ljudski gubici logora ‘Danica’ kraj Koprivnice, 1941–1942.“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 34, sv. 2, Zagreb, 2002, str. 388–389.

²⁵ Milovan Žanić, odvjetnik i političar (1882–1946), službovao u Novoj Gradišci, na listi Hrvatske zajednice izabran je za narodnog zastupnika 1925. godine. Potpisnik je „Izjave hrvatske opozicije“ (9. kolovoza 1925), u kojoj se vodstvo HSS-a optužuje da je prihvatilo Vidovdanski ustav bez znanja hrvatskih zastupnika. Nakon uvođenja šestosiječanjske diktature 1929. bio je prvi suđen po Zakonu o zaštiti države u Beogradu, te mu je kao posljedica toga oduzeto javno bilježništvo. Od 1937. godine ima vlastiti odvjetnički ured u Zagrebu, a početkom 1941. bio je interniran u Krušćici. Ante Pavelića je dočeka kod Karlovca 13. travnja. Istog dana kada je uspostavljena NDH imenovan je opunomoćenikom za unutarnje poslove, a 12. travnja u privremeno Hrvatsko državno vodstvo. Zajedno sa S. Kvaternikom 10. travnja potpisuje Zakon o prisezi vjernosti Državi Hrvatskoj, a 13. travnja sam potpisuje Proglaš o uspostavi Hrvatskoga oružničkoga zapovjedništva. Kao predsjednik Zakonodavnog povjerenstva član je prve vlade NDH (16. travnja 1941), a potom i druge (10. kolovoza 1942). U tom je svojstvu potpisivao rasne zakone. Sredinom veljače 1942. imenovan je državnim ministrom u Predsjedništvu Vlade, na kojoj dužnosti ostaje do studenog 1943, kada je umirovljen na vlastitu molbu. U emigraciju odlazi u svibnju 1945, a potom u Italiju gdje je i umro u logoru. (*Tko je tko u NDH*, Zagreb, 1997, str. 433).

²⁶ O skupštini u Novoj Gradišci vidjeti više u: *Hrvatski narod*, br. 109, 3. lipnja 1941.

²⁷ HDA, Državno ravateljstvo za ponovu, kutija 501, 21560/41.

8. srpnja 1941. godine zapaljena je pravoslavna crkva u Novoj Gradišci. Sutradan je uhapšen radi požara sin mjesnog paroha Velimir Buzadžić, maturant, a njegov otac Platon Buzadžić stavljen je 11. srpnja u pritvor.²⁸ Milan Dimić, drugi paroh u Novoj Gradišci, uhapšen je 15. srpnja.²⁹ U noći su u parohijalni stan upali šest članova ustaške vlasti, „komesar ovdašnje policije Gutić sa dva detektiva i 3 stražara“ koji su parohu saopćili da se spremi u roku od pola sata i da ima pravo ponijeti sa sobom 50 kilograma stvari. Dok je boravio u zatvoru u Novoj Gradišci pojavio se neki pijani ustaša koji ih je želio poubijati, ali je to u zadnji čas spriječio učitelj Josip Benković. Dana 13. srpnja 1941. svećenik je otpremljen u logor u Sisak i ondje je ostao do 1. kolovoza. Odatle je prebačen u Srbiju. Istu izjavu dao je i Platon Buzadžić, spomenuti novogradiški paroh.³⁰ Svećenik iz Okučana, Stevo Janjatić, pobjegao je prema iskazu Momčila Dojića među prvima u Srbiju.³¹ Nakon svećenika na red su došli manje bogati trgovci, gostioničari, kovači, mesari... U samoj Novoj Gradišci i najbližoj okolici 11. kolovoza 1941. godine pohapšeno je oko 120 osoba koje su trebale biti deportirane u logor u Sisak, a potom u Srbiju.³² Nekolicina Srba je puštena tako da ih je ostalo 109 koji su odvedeni nakon dva dana u Sisak.³³ Stevo Baždar iz Prvče kod Nove Gradiške svjedoči kako su ga u Sisku ustaše prevarili oduzevši mu novac koji im je povjerio prije premetačine na čuvanje. Iz Siska su nakon nekoliko dana uhapšenici odvedeni u Srbiju.

Prisilno pokrštavanje Srba i rušenje pravoslavnih hramova³⁴

Na području Nove Gradiške podnošenje molbi za prijelaz s pravoslavne na rimokatoličku vjeru započelo je dana 11. kolovoza 1941. godine. Međutim, u prvih mjesec i pol dana (dakle do 25. rujna), bilo je podnijeto svega 40 molbi.³⁵ To pokazuje kako su Srbi, usprkos tome što su bili izloženi progonima, oklijevali prijeći s pravoslavne na rimokatoličku vjeru. Osim toga, nisu ni svi rimokatolički svećenici bili voljni raditi na prevođenju pravoslavaca na rimokatolicizam. Tako je rimokatolički župnik u Gornjim Bogićevcima Stjepan Bucković odbio da izvr-

²⁸ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 297, 17477–17546.

²⁹ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 373, 27478–27480 i HDA, ZKRZ–Zh, kutija 163, 2754.

³⁰ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 373, 27571–27583.

³¹ Iskaz Momčilo Dojić, r. 1928, Cage.

³² HDA, ZKRZ–Zh, kutija 329, 21627–21674.

³³ O tome događaju piše J. Mirković, *n. dj.*, str. 116–119.

³⁴ O odnosu katoličke crkve prema Srbima u NDH vidjeti u: Joža Horvat, Zdenko Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb, 1946; Viktor Novak, *Magnum crimen: pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb, 1948; Marco Aurelio Rivelli, *Nadbiskup genocida: monsijor Stepinac, Vatikan i ustaška diktatura u Hrvatskoj 1941–1945*, Nikšić, 1999; Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna država Hrvatska: 1941.–1945*, Zagreb, 1998. te brojne druge radove i knjige.

³⁵ *Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, knjiga I, Slavonski Brod, 1962, str. 173–174.

ši prevođenje pravoslavaca na rimokatoličku vjeru izjavivši da će „rađe napustiti svoje zvanje nego da prevede jednog grčko-istočnjaka na rimokatoličku vjeru“.³⁶ Međutim, bilo je i svećenika koji su uvelike »prekrštavali« pravoslavce. Tako je Franjo Matica govorio pravoslavcima da ukoliko ne prijeđu na rimokatoličku vjeru bi mogli završiti u Jasenovcu. Prema iskazu Đure Kangrge iz Nove Gradiške izjavio je i da pravoslavna vjera „loša“, da su partizani „gadovi u šumi“, da se svi moraju ponovo „vjenčati u katoličkoj crkvi“, da je Pavelić „dobar vođa hrvatskog naroda“, da se Srbi moraju „pokoravati“ hrvatskoj državi i slično.³⁷ Slično je činio i svećenik Eugen Kukina iz Cernika.³⁸ Istodobno sa prijelazima na rimokatoličku vjeru ustaške su vlasti počele rušiti i pravoslavne crkve. U listopadu 1941. godine u selu Šumetlica srušena je pravoslavna crkva. „Poduzetnik ovoga rušenja bio je Čačić Antun“, trgovac iz Šumetlice, kako svjedoči Đuro Miličević.³⁹ Prilikom rušenja crkve sa tornja građevine pao je jedan od rušitelja, neki Paurić, i tom prilikom poginuo. Prilikom otpremanja opreme iz crkve, ustaše su se izrugivali običajima i opremi, pa je jedan od ustaša čak zapjevao: „Udala se vlaška Sveta Petka za šokačkog Svetog Petra“, aludirajući time na imena crkava u Šumetlici i Cerniku.⁴⁰ Nakon rušenja ustaše su povelili „snažnu akciju za prijelaz na rimokatoličku vjeru pravoslavaca iz sela Šumetlice“. Iz Šumetlice su nakon toga svi odlazili u samostan u Cernik kod „nekog Gvardijana, koji nas je učio rimokatolički vjeronauk, kojom prilikom nam je rekao, da se sada tako mora za spas života kršćanstva, ali da ovako ne može ostati“.⁴¹ Kako svjedoči Miličević, ovaj „sveštenik nas je više puta uzimao u zaštitu, zbog čega je iz Cernika premješten u Kutjevo“. „On je otvoreno bio protiv njemačke okupacije i to je nama govorio više puta, da su nam njemci (sic!) doneli nečuveno zlo u zemlju“. „Da su ovakovi rimokatolički svećenici bili svi milioni ljudi bi bili ostali na životu, pa je ovaj svećenik prema tome bio za jedinstvo Srba i Hrvata i jedan vrlo napredan Jugoslaven, što je za svaku pohvalu i priznanje. Ovaj prijelaz na rimokatoličku vjeru poslije i tako ništa nije vrijedio, jer su ustaški teroristi ovaj živalj hapsili, vješali, ubijali i klali i njihovu imovinu pljačkali.“⁴² I uistinu, bilo je rimokatoličkih svećenika koji su pomagali pravoslavcima u čitavoj NDH.⁴³ Prijelazi na rimokatoličku vjeru za selo Šumetlicu izvršeni su u cerničkom samostanu i trajali su tri dana, od jutra do mraka. Bračni parovi su se morali ponovo vjenčavati, a djeca krstiti. Čak su svi morali uzeti i nova imena.⁴⁴

³⁶ *Isto*, str. 174.

³⁷ J. Horvat, Z. Štambuk, *n.dj.*, str. 77.

³⁸ *Isto*, str. 86.

³⁹ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 373, 27553–27559.

⁴⁰ Milan Ugrešić, *U obrani života – selo Šumetlica u NOB 1941–1945*, Nova Gradiška, 1981, str. 12–13.

⁴¹ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 373, 27553–27559.

⁴² HDA, ZKRZ–Zh, kutija 373, 27553–27559.

⁴³ O tome vidjeti najbolje u Ćiril Petešić, *Katoličko svećenstvo u NOB: 1941.–1945*, Zagreb, 1982.

⁴⁴ M. Ugrešić, *n. dj.*, str. 13–14.

Početkom mjeseca prosinca 1941. godine ustaše su u selu Ratkovici do temelja srušili pravoslavnu crkvu. Ustaše su formirali „odbor za rušenje crkve“.⁴⁵ „Kada su pomenutu crkvu porušili tada su na javnoj dražbi sav građevinski materijal prodali i to: Djurić Djuri iz Komorice 4.000 komada crepa i 3.000 komada cigle, Ralašiću Miji iz Pavlovaca 7.000 komada cigle, Štajduhar Mili iz Ratkovice 10.000 komada cigle...“, kako svjedoči Ljuban Stojnović Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.⁴⁶ Na kraju spominje kako je Stjepan Jurišić, očito „glavni izaslanik za rušenje“ odredio troja kola koja su odvezla crkveni namještaj kao zastave, litiju, slike, stolove i ormare u općinu Nova Kapela. Stojnović svjedoči i o prisilnom „prekrštavanju“ pravoslavaca u Ratkovici. Stjepan i Ivan Jurišić i Đuro Petvajdić prijetili su stanovnicima Ratkovice da će završiti „u logoru i Sibiru“ ukoliko se ne prekrste, a da će im „imovina biti oduzeta“. Stojnović se prisjeća i Jakoba Marjanovića, kapelana iz Nove Kapele koji je bio „vrlo dobar sveštenik, jer nam je ovom zgodom pričao, da mi ostajemo koji jesmo, ali da spasimo glave, pa sada u ovakovom stanju da se dobro moramo paziti i čuvati“.⁴⁷ Navodno je taj kapelan krajem 1942. godine ubijen upravo zbog toga što nije dobrovoljno prekrštavao pravoslavce.

I na području sela Lađevac srušena je crkva 1941. godine. Crkvu su prema iskazu Dragana Nogića rušili Borovčani iz kotara Novska, a od njezine su građe napravili veliku kuću u Borovcu.⁴⁸ Nogić se prisjeća kako je trebao ići u peti razred osnovne škole u Lađevcu zato da bi mogao nastaviti školovanje nekog zanata. Učitelj u Lađevcu ucijenio je svoje učenike koji su bili pravoslavci da moraju prijeći na rimokatoličku vjeru ukoliko žele da im izda svjedodžbu. Tako ih je poslao u Gornje Bogičevce da prijeđu na rimokatoličku vjeru, a oni su se, prema riječima Dragana Nogića, sakrili pod most i čekali da prođe vrijeme koje bi im bilo potrebno da dođu do Bogičevaca, prijeđu na rimokatoličanstvo i vrate se natrag u Lađevac. Učitelj je očito prozreo njihovo lukavstvo, ali budući da je njih bilo mnogo, a neki su bili i stariji od Nogića, na kraju su učenici istukli učitelja i na taj način završili svoje školovanje u NDH.

U Vrbovljanima su crkvu rušili Romi rimokatoličke vjere po naredbi ustaša. Materijal od srušene crkve također je odnesen u Borovac.⁴⁹ Prema iskazu Dragana Borojevića rimokatolički svećenik je pokušao prekrstiti oba sela – Vrbovljane i Klenik, međutim prekrštavanje nikada nije završeno.⁵⁰

⁴⁵ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 371, 27334–27339.

⁴⁶ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 371, 27334–27339.

⁴⁷ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 371, 27334–27339.

⁴⁸ Iskaz Dragan Nogić, r. 1928, Lađevac.

⁴⁹ Iskaz Dragan Borojević, r. 1931, Klenik. Prema iskazu Mile Vukomanovića iz Čovca crkvu u Vrbovljanima rušili su zatočeni Židovi. Mile Vukomanović, r. 1925, Čovac.

⁵⁰ Prema iskazu Mile Vukomanovića iz Čovca svećenika koji je vršio prijelaze s pravoslavne na katoličku vjeru ubili su nesretnim slučajem ustaše pucajući na njega dok se vozio u kočiji. Mile Vukomanović, r. 1925, Čovac.

U Benkovcu i Cagama ustaše su naredili da lokalno stanovništvo ide rušiti svoje crkve.⁵¹ Tako je otac Momčila Dojića rušio crkvu u Cagama. Dojić se prisjeća kako su djeca iz Caga i Benkovca gledala rušenja obje crkve i kako ih je voditelj rušenja potjerao kao „vlašku paščad“ kućama. Cage, Benkovac i Trnakovac odlazili su na prekrštavanje u školu u Benkovac, a seoski knez Mile Petković (Cage) bio je odgovoran da dovede sve mještane. U Okučanima su crkvu rušili Židovi iz logora Stara Gradiška.⁵²

U selu Medari crkva nije srušena u Drugom svjetskom ratu, već je preuređivana u rimokatoličku bogomolju (nikada nije do kraja preuređena). Općina u Mašiću odredila je dva rimokatolička svećenika koji su trebali provesti „adaptaciju“ crkve i izvršiti prijelaze na rimokatoličku vjeru. Stanovništvo je pismeno pozivano da svake nedjelje prisustvuje misi po rimokatoličkim običajima i propisima. Početkom rujna ostaje samo jedan svećenik, a on je dobio anonimno pismo da se ukloni što je i učinio.⁵³

Od ostalih pravoslavnih crkava ustaše su srušili tijekom Drugog svjetskog rata i hramove u Čovcu, Staroj Gradišci, Starom Petrovom Selu te su započeli rušenje hrama u Gređanima.⁵⁴

Imovina Srpske pravoslavne crkve na području kotara Nova Gradiška bila je rekvirirana. Župska redarstvena oblast u Novoj Gradišci tražila je i dobila u najam krajem 1941. godine zgradu bivše grčko-istočne crkvene občine te pokretninu i knjižnicu koje su se nalazile u zgradi.⁵⁵ Pravoslavna crkva je u Novoj Gradišci posjedovala 9 zgrada. Ustaška je vlast iznajmila te zgrade knjižarima, gostioničarima, učiteljici, oružničkom vodu, brijaču, a jednu je zgradu država uzela za sebe. U njoj su bili smješteni uredi Velike župe Livac Zapolje i njemačko zapovjedništvo. Za čitavu imovinu Srpske pravoslavne crkve u Novoj Gradišci postavljen je Ante Prpić, činovnik gradskog poglavarstva.⁵⁶ Osim nekretnina u Novoj Gradišci pravoslavna crkva imala je i dosta novca i dionica. Sve je to oduzela NDH. I u Davoru, imovina pravoslavne crkve rasprodana je zemljoposjednicima, a parohijalna kuća iznajmljivana je podstanarima. Općinsko poglavarstvo u Davoru je željelo od novca prikupljenog stanarinom i prodajom zemljišta obnoviti toranj pravoslavne crkve koji je već tada počeo propadati.⁵⁷ O rezultatima te molbe nemamo podataka. Općinsko poglavarstvo Mašić 1944. godine žali se kako od 1942. u selima Smrtić, Šagovina, Ratkovac, Širinci, Žu-

⁵¹ Iskaz Momčilo Dojić, r. 1928, Cage i iskaz Dušanka Dojić (r. Majstorović), r. 1928, Cage.

⁵² Iskaz Momčilo Dojić, r. 1928, Cage.

⁵³ Spasoje Popović, *Trnava u Slavoniji (Trnava u NOB-u)*, Nova Gradiška, 1985, str. 33.

⁵⁴ Dušan Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 2004, str. 165–173

⁵⁵ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 540, 39754/41.

⁵⁶ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 129, 11249/42.

⁵⁷ HDA, fond Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja (dalje MPB), kutija 102, 3837/44.

berkovac, Trnava i Medari „ne postoji nikakova građanska uprava, kako su seoski starješine likvidirani po odmetnicima“ i kako „prisustvo odmetnika nije omogućivalo uredovanje općinskog poglavarstva u pogledu izdavanja zemljišta pravoslavne crkve“. Naglašava kako je općinska arhiva uništena požarom 1942. godine te kako se ne može ustanoviti kome su te oranice bile izdane prije paleža općine. Kao zaključak stoji da „ukoliko se pruži prilika za redovito poslovanje općine Mašić, da će prva briga poglavarstva biti uredjenje crkvenih posjeda“.⁵⁸

Početak otpora i represalije

Do 1941. godine na području bivšeg okučanskog kotara bilo je svega 5 članova Komunističke Partije. Na području kotara Nova Gradiška bilo je prije rata 48 komunista. Svega šest dana nakon uspostave NDH na područje kotara Okučani došao je Dušan Čalić, student prava, koji je dobio direktivu od CK KPH da se poveže s Okružnim komitetom Partije Nova Gradiška i da radi na pripremama u vezi dizanja ustanka. Prije organiziranog otpora ustašama mještani Trnave i Medara, sela koja su bila uz glavnu prometnicu između Okučana i Nove Gradiške, „potajno su se sastajali i dogovarali o zajedničkom otporu“. „Prvi organizovani oblik otpora bile su noćne straže na cesti i prilaznim putevima, sa ciljem da se brani selo od iznenadnog upada ustaša. Od oružja su imali samo baterijsku lampu i manju sekiricu, a odbrana je podrazumevala uzbunjivanje sela.“⁵⁹ Tako je bilo i u ostalim srpskim selima novogradiškog kraja. U jesen 1941. godine na području Nove Gradiške počinju se formirati prve partizanske jedinice. Prva grupa partizana na okučanskom području organizirana je 11. listopada 1941.⁶⁰ Prvi oružani napad ova je grupa izvršila 16. studenog 1941. napadnuvši općinsku zgradu u Rajiću (kotar Novska). Četiri dana prije napadnut je i vlak koji se kretao na pruzi Beograd – Zagreb kod sela Lađevac na krajnjem zapadnom dijelu novogradiškog područja te je četrdeset i osam sati bio prekinut promet tom prugom. U selu Benkovac nalazila se baza jataka koji su surađivali s partizanima na Psunju. U Benkovcu je također Dušan Čalić organizirao partizansku tehniku, a odatle je i rukovodio svim akcijama na terenu. Benkovačka partizanska grupa, kako svjedoči Dušan Čalić, definitivno je oformljena u vojnu jedinicu 30. rujna 1941. godine. Odatle se prebacila u šumu i ondje je kroz listopad 1941. vježbala gađanje oružjem.⁶¹ Stoga nije ni čudo da su žandari 21. studenog 1941. oko 14 sati upali u selo Benkovac i optužili stanovnike sela da surađuju s partizanima.

⁵⁸ HDA, fond MPB, kutija 103, 4107/44.

⁵⁹ Nestor Mihovilović – Duško Roksančić, *Monografija Gornje Trnave i Medara u zapadnoj Slavoniji*, Beograd, 2006, str. 85.

⁶⁰ O prvim partizanskim akcijama na području Nove Gradiške vidi u: *Prilog građi za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji 1941. godine*, Slavonski Brod, 1965, str. 44–49, 66–72.

⁶¹ Dušan Čalić, „Sjećanja na ustaničku 1941. godinu u Slavoniji“, *Prilog građi za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji 1941. godine*, Slavonski Brod, 1965, str. 208–218.

U Vojnovića kući, prema iskazu Nikole Šaule, žandari su našli pisaići stroj i radio aparat. Žandari su bili u potjeri za Dušanom Čalićem i Čedom Grbićem, ali njih nisu našli.⁶² Nakon ove akcije, partizani su likvidirali Trivuna Janjića i Branka Dorontića za koje su sumnjali da su ih izdali.⁶³ Naime, njih dvojica su se nalazili u partizanima, ali su zatim od straha pred vlastima i odmazdom pobjegli natrag svojim kućama. Početkom 1942. godine Okružni komitet Komunističke Partije Hrvatske Nova Gradiška poziva Srbe, vojne obveznike da ne idu u domobrane.⁶⁴ Tijekom ožujka iz zatvora u Novoj Gradišci bježi 18 komunista.⁶⁵ Partizani drže niz mitinga tijekom prve polovice 1942. godine na području psunjskih i podpsunjskih sela u kojima pozivaju stanovništvo da im se pridruži.⁶⁶ Zbog potpomaganja partizana ustaše su pohapsili 1. ožujka 1942. veći broj stanovnika Benkovca.⁶⁷ Srbi, stanovnici ovih sela, uvelike su se pridruživali partizanima. Na početku travnja 1942. godine započinje velika ofanziva Nijemaca i ustaša na psunjske partizane. U okviru te ofanzive odigrala se i čuvena bitka na Gradini iznad sela Bobara 2. travnja 1942. u kojoj su partizani nanijeli ustašama velike gubitke.⁶⁸ Zbog učestalih partizanskih akcija, a posebno zbog partizanske akcije u selu Lađevac,⁶⁹ 900 ustaša iz Lipika su 20. svibnja 1942. godine ujutro oko 6 sati opkolili sela Rađenovce, Milisavce i Rajčiče (kotar Novska) i Alavuke (kotar Pakrac) te tom prilikom „pokupili po kućama sav narod pomenutih sela u jednu gomilu, te ih sproveli u logor Stara Gradiška, gde su neki poubijani dok su jedni odpremljeni u logor Jasenovac i tamo ih je nestalo, a jedni su mlađji i zdraviji upućeni u Njemačku na rad“.⁷⁰ Iz Milisavaca je popisano 97 žrtava, iz Rajčiča

⁶² HDA, ZKRZ–Zh, kutija 303, 18358–18361.

⁶³ O tome vidjeti u: *Grada za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, knjiga II, Slavonski Brod, 1963, str. 87; HDA, ZKRZ–Zh, kutija 303, 18358–18361. Takvih slučajeva na području novogradiškog kraja bilo je više. Tako je Jovo Ostojić iz Ratkovca također ubijen iz zasede u veljači 1942. zato što je surađivao sa „hrvatskim vlastima kod progona komunističkih bandita“. Vidjeti u: *Grada za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, knjiga II, Slavonski Brod, 1963, str. 91. Tijekom prve polovice 1942. tako su od strane partizana ubijeni i Mirko Rađenović i Joco Bjegović iz Goleša (kotar Novska) kao dezerteri. Vidjeti u: *Grada*, knjiga II, str. 96.

⁶⁴ *Isto*, str. 57–58.

⁶⁵ *Isto*, str. 78; *Dokumenti i materijali o radničkom i narodnooslobodilačkom pokretu na novo-gradiškom i okučanskom području 1918.–1945*, Slavonski Brod, 1971, str. 191.

⁶⁶ *Grada*, knjiga II, str. 135, 139 i *Dokumenti i materijali...* Slavonski Brod, 1971, str. 190, 193. Tako su partizani došli u Mašičku Šagovinu 5. ožujka, u Šumetlicu 24. ožujka 1942, u Sinlije 26. ožujka 1942. na granici s kotarom Požega i Golobrdac 12. travnja 1942. i ondje održali mitinge.

⁶⁷ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 194–204. Iz ovoga je izvještaja Župske redarstvene oblasti Nova Gradiška 3. travnja 1942. godine vidljivo je da je u zatvoru u Novoj Gradišci bilo 123 zatočenika, a najveći broj njih je bio iz Caga, Benkovca, Rogolja i Smrtića, ali i i iz drugih kotara Velike župe Livac-Zapolje.

⁶⁸ O Gradini vidjeti na mnogo mjesta, a najbolje u: Milan Kladar, *Narod sebi*, Nova Gradiška, 1977, str. 71–76.

⁶⁹ O akciji u selu Lađevac vidjeti kasnije u tekstu.

⁷⁰ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 369, 26909.

211, a iz Rađenovaca 209 žrtava.⁷¹ Dva dana prije „dizanja“ nabrojanih sela u mjestu Bijela Stijena ustaše su pohapsili preostale Židove, Marka Kraus i Josipa Vajza sa obiteljima te su ih odveli u koncentracione logore odakle se nitko od njih nije živ vratio.⁷² Već mjesec dana kasnije stradali su i Romi u istom selu. Dana 13. lipnja, prema iskazu Filipa Šimića iz Bijeje Stijene ustaška bojna Maksa Luburića upala je u selo i ondje pohapsila sve Rome, njih 22, obitelji Marka Novaka, Koste Radosavljevića i Andrije i Joze Jelenić.⁷³ Njih su prema Šimićevim riječima odveli u Lipik, a zatim u logor u Jasenovac. Nitko od spomenutih se nije vratio.⁷⁴ U svibnju je također poduzeto i „dizanje“ sela Lađevac i Bodegraj. U Lađevac su u svibnju došli partizani u ustaškim uniformama i ondje razoružali Njemačku narodnu skupinu koja je brojala oko 40 ljudi i jednog časnika bez ijednog pucnja. Nijemci su, naime, čuvali rudnik u Lađevcu. Nakon dva sata došla je Luburićeva bojna iz Lipika i u Lađevcu postavila strojnicu prema brdu kojim su prolazili partizani. Potom su otvorili vatru na brdo, ali budući da su partizani već odavno otišli, nisu nikoga pogodili. Potom su iz bijesa i nemoći pohapsili žene, djecu i starce, dok muškaraca nije bilo kod kuće, već su bili u poljima i vinogradima budući da je bio radni dan.⁷⁵ Svjedok Nikola Šeatović tvrdi da se to zbilo 19. svibnja oko 7 sati ujutro. Kao počinitelje zločina navodi ustaše iz logora Stara Gradiška na čelu s Milom Oreškovićem, što je vrlo vjerojatno netočna informacija. Broj uhapšenih procjenjuje na 125, a žrtve, tj. oni koji su

⁷¹ Sasvim točne podatke o tome koliki je broj stradalih mještana Rajčića, Rađenovaca i Milisavaca vidjeti u: Alojz Buljan, Franjo Horvat, *Žrtve Drugog svjetskog rata i poraća na području Novske, Jasenovca i Lipovljana*, Novska, 2005, str. 191–201, 315–344. Ovdje sam naveo podatke Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, a autori Buljan i Horvat došli su do ovih rezultata: Milisavci 98 boraca i žrtava fašističkog terora, Radenovci 142 borca i žrtve fašističkog terora, Rajčići 200 boraca i žrtava fašističkog terora.

⁷² HDA, ZKRZ–Zh, kutija 369, 26970–26971.

⁷³ O stradanju Roma na području kotara Nova Gradiška ima vrlo malo podataka. Prema popisu iz 1931. godine na novogradiškom kotaru bilo je 95 Roma. (Danijel Vojak, „Romi u popisima stanovništva iz 1921. i 1931. na području Hrvatske“, *Migracijske i etničke teme*, sv. 20 (2004), 4, str. 447–476). Među njima su očito bili pobrojani Romi iz Bijeje Stijene, Lađevca, Okučana i Vrbovljana kojih se sjećaju i moji svjedoci. Jedan dio tih Roma, koji je bio rimokatoličke vjeroispovijesti pridružio se ustašama, a veći dio njih stradao je u logorima Stara Gradiška i Jasenovac. Svjedok Dragan Nogić, r. 1928. g., Lađevac kaže kako su u Lađevcu živjeli Amići, Šajnovići i Džanije. U Vrbovljanima su živjeli Džanije kojih se prisjeća Dragan Borojević, r. 1931, Klenik, a Anđela Pačkić, r. 1924. g, Uštica (Novska) sjeća se Roma u Okučanima. Prema podacima koje mi je ustupio kustos Spomen-područja Jasenovac prof. Đorđe Mihovilović, s područja Nove Gradiške u logorima Jasenovac i Stara Gradiška izgubilo je tijekom Drugog svjetskog rata 60 Roma život. (Ukupno je u logorima Stara Gradiška i Jasenovac s novogradiškog područja tijekom rata ubijeno 1.856 osoba, od toga Srba 1.566, Židova 136, Roma 60 i Hrvata 80). Za sve podatke se zahvaljujem prof. Đorđu Mihoviloviću, kustosu u Spomen-području Jasenovac.

⁷⁴ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 369, 26970–26971.

⁷⁵ O tome događaju veliki župan Uroić piše u svojem izvještaju Poglavniku Anti Paveliću. Vidjeti više u: *Grada*, knjiga II, str. 195–197. Iz Lađevca i Bodegraja ustaše su tijekom rata u logore odveli 233 osobe (iz Lađevca 100 iz Bodegraja 133). HDA, ZKRZ–Zh, kutija 369, 26909.

ubijeni u logorima Stara Gradiška i Jasenovac navodi poimenično četrdeset i dvoje.⁷⁶ Svoju verziju priče daje i svjedok Dragan Nogić, rođen 1928. godine u Lađevcu u iskazu danom autoru 2009. godine u Okučanima.⁷⁷ On tvrdi da su partizani napali Nijemce iz Srijema u Lađevcu rano ujutro. Nijemci su izašli da se operu, a potom je jedan ubijen dok su drugi razoružani. Partizani su odmah potom pobjegli u šumu, a za njima i većina stanovnika Lađevca koji su strahovali da će ih ustaše za odmazdu pohapsiti. Najveći broj ljudi se sklonio u Milisavce. On „dizanje“ sela Milisavci dan iza spomenute akcije, 20. svibnja 1942. godine, vezuje upravo za partizanski napad na Lađevac.⁷⁸ Sestre Dragana Nogića uhapšene su u šumi, gdje su se sklonile nakon lađevačke akcije. Očito je da su uhapšene tek dva dana iz spomenute akcije, što bi značilo da je odmazda imala široki radijus i vremenski i geografski (pokupljena su sela Lađevac, Milisavci, Rađenovci, Alavuci i Rajčići). Dana 25. svibnja veliki župan Uroić došao je u Okučane i ondje pred 1400 Srba izjavio da će se pobrinuti da iz Lađevca odvedene žene, djeca i starci budu pušteni iz logora. Nakon završenog govora Uroić je primio niz molbi za puštanje iz logora. Zato da bi saznao što ljudi misle o njegovom govoru, u masu je doveo dva agenta od kojih je jedan čuo mišljenje lokalnih Srba: „Liepo pjevaš, j... mater svoju, samo ti mi ne vjerujemo.“⁷⁹ Nogić se prisjeća kako su iz sela Lađevca muškarci organizirali odlazak Paveliću i kako su ga molili da pusti zatočene djecu, žene i starce u Staroj Gradišci i Jasenovcu. Navodno je, prema njegovim riječima, nakon te akcije pušteno nešto ljudi svojim kućama.⁸⁰

⁷⁶ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 358, 25646.

⁷⁷ Iskaz Dragan Nogić, r. 1928, Lađevac.

⁷⁸ I drugi autori „dizanje“ svih tih sela povezuju uz spomenuti događaj. Tako u knjizi *Rajić i okolina u narodnooslobodilačkoj borbi*, Novska, 1988, str. 34–35 stoji ovako: „Partizani 19. svibnja 1942. u rano jutro iznenada napadaju i uspješno zarobljavaju 42 kulturbundaša u popovom stanu u selu Lađevac..., koji su osiguravali rudnik ugljena koji je radio nad selom... Kad su se kulturbundaši poslije fiskulture otišli umiti na potok... a puške ostavili u stanu udaljenom oko 100 metara, partizani su najprije zarobili oružje pa onda s lakoćom i vojnike... Pošto su im skinute uniforme, ostavljeni su u svojoj bazi u Lađevcu. Oružje, municija, odjeća, obuća, novac, kuhinja, sav pribor za osobnu higijenu i sve ostalo im je oduzeto. Poslije uspješno izvedene akcije partizani su se s plijenom povukli u selo Milisavce. U ovoj akciji nije bilo žrtava ni na jednoj strani. Oko podne u Milisavcima se izdvaja Družičin vod iz sastava svoje čete i kreće na Kričko brdo u svoj logor preko sela Rajčići. Iz šume ih je primijetio ustaša, lugar, Ivezić Joza i Jazavice i opalio dva metka iz karabina kao znak da su viđeni. Zbog ove akcije partizana upravitelj logora Jasenovac Vjekoslav Luburić sa svojim jasenovačkim koljačima potpomognut ustašama iz Bijele Stijene i općine Rajić diže u logor sva četiri sela Goleša: Milisavce, Rađenovce, Rajčiće i Alavuke. Ustaše su pozvale narod 20. svibnja 1942. u selu na sastanak i rekli da ne treba sa sobom nositi ništa od hrane, odjeće, novca, ali neka povedu djecu sa sobom. Mnogima nije bilo jasno zbog čega će mala djeca na sastanku. Svi oni koji su sumnjali u iskrenost ustaša pošli su da se spasavaju bijegom. ... Narod iz sva četiri sela je tjeran na Gajine kod Bijele Stijene, a odatle u logor Stara Gradiška, neki pješice, a neki kamionima. Alavuci su pripadali kotaru Pakrac. Ustaše su na putu do logora ubili sedam mještana Milisavaca.“ O istoj akciji jednako piše i Savo Vukičević u knjizi *Preko Psunja i Papuka*, Nova Gradiška, 1975, str. 57.

⁷⁹ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 219.

⁸⁰ Iskaz Dragan Nogić, r. 1928, Lađevac.

Daljnje partizanske akcije i ustaške represalije

U lipnju 1942. godine partizani iz Bosne su se prebacili preko rijeke Save na područje kotara Nova Gradiška i odande se uputili prema Psunju.⁸¹ Istodobno psunjski partizani gotovo svakodnevno uništavaju prugu između Novske i Nove Gradiške kod mjesta Rajić i Lađevac, budući da se ondje brda najviše približuju pruzi i cesti.⁸² Vrlo je plastično prikazana situacija na području zapadne Slavonije u izvještaju Oružničkog krilnog zapovjedništva Zapovjedništvu II domobranskog zbornog područja početkom srpnja 1942.: „Jedino se pogoršalo stanje na području krila Sjeverno od rieke Save tako, da su napadi i akcije partizana sve žešći i sve češći i drskiji. Partizani jednostavno pošalju poziv pojedinim žiteljima u selima, osobito Srbima, da stupe i njihove redove, pa kako se ovi slabo odazivaju, te ih partizani pohvataju, povežu i otjeraju od njihovih kuća, te neke ubiju, a neke na silu zadrže u svojim redovima. Ovo se dešava samo zato, što žiteljstvo bez obzira na vjeru, nema dovoljno zaštite od vlasti, koja je nužno potrebna na području ovoga krila, te što se akcija partizana efikasno ne suzbija. Narod je prosto kao izluđen, boji se partizana, boji se naših vlasti, a osobito ustaša, zbog pojedinih samovoljnih ispada od strane nesavjesnih pojedinaca iz ustaških redova, koji nesvjesno progone i one, koji nisu za saradnju s partizanima, a to sve ide u korist partizana.“⁸³ Još je realniji izvještaj kotarskog predstojnika u Novoj Gradišci Velikoj župi Livac-Zapolje početkom svibnja 1942. godine u kojem on kaže kako „u brdima i šumskim krajevima rade odmetničke skupine, za koje se uobće nezna koliko su jake, a što je najteže uobće se ne zna, da li su te skupine od stalnih odmetnika ili je samo vodstvo tih skupina odmetničko, te se članovi popunjavaju domaćim življem, koje stanuje u selima obdan, a obnoć se pri podhvatima pridružuju sa vodstvom, te se po ispunjenju zadatka ponovo vraća u svoju kuću.“⁸⁴ Kotarski predstojnik Bertolović zaključuje kako se ne može pouzdano računati ni sa hrvatskim selima, a kamoli sa „grčko-istočnim življem“. Spominje i činjenicu kako ljudi nestaju „kao stvari“, pa predlaže da se područje kotara podijeli u pet zona zato da bi se moglo bolje kontrolirati. Daje prijedlog da se izvrše represalije protiv lokalnog srpskog pravoslavnog stanovništva, iako je svjestan toga da će zato brojni Srbi napustiti svoje kuće i otići u šume partizanima. „I ovo je iako vrlo teško, povoljnije nego dosadašnje stanje, jer će se sada moći vojničkim podhvatima očistiti područje rastavivši nepouzdanu stanovništvo od pouzdanog.“ Zbog potpomaganja partizana srpska mjesta kotara Nova Gradiška počela su obilato plaćati danak u srpnju 1942. godine. Tada su posebno stradala mjesta uz glavnu prometnicu Novska – Nova Gradiška, budući da ostala mjesta na južnim padinama Psunja, ustašama nisu bila dostupna. Iz izvještaja župske

⁸¹ *Grada*, knjiga II, str. 213–215.

⁸² Vidjeti npr. dokumente u: *Grada*, knjiga II, str. 225, 231.

⁸³ *Grada*, knjiga II, str. 267–271.

⁸⁴ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 207–210.

redarstvene oblasti u Novoj Gradišci vidljivo je da su ustaše iz Stare Gradiške odveli pravoslavne žitelje sela Dubovac, Kosovac, Okučani i Bodegraji u logor Stara Gradiška. Tom je prilikom iz Dubovca odvedeno 70 do 80 kuća, iz Kosovca 15 obitelji, iz Okučana 90 obitelji, a iz Bodegraja 100 obitelji.⁸⁵ Pero Vasiljević iz Kosovca je spomenutim događajima dao iskaz Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.⁸⁶ „Dana 28. srpnja 1942. godine, oko 2 sata izjutra ustaše iz logora Stara Gradiška njih oko 200 koje je predvodio jedan ustaški zastavnik opkolili su selo Kosovac i Okučane te potom njih oko 5-10 išli od kuće do kuće i sakupljali su nas na hrpu na raskršće sela Kosovca i to samo pravoslavni srpski živalj počev od najstarijega do najmladjega.“ Kada su ih sve skupili, ustaški zastavnik im je rekao da idu na preslušavanje na pilanu. Međutim, kada su se spojili sa uhapšenima iz sela Bodegraja i Okučana, usmjerili su ih u četveroredu prema Staroj Gradišci. Odmah po dolasku u logor Stara Gradiška svi stanovnici ovih sela bili su temeljito popljačkani pod prijetnjom da ukoliko što ne predaju da će biti ubijeni. Prema iskazu Milana Vukičevića Ante Vrban, zapovjednik logora Stara Gradiška, dotjeranim zatočenicima održao je tom prilikom govor u kojem ih je upozorio da su dovedeni u logor „radi suradnje s partizanima“.⁸⁷ Zatočeni Srbi iz ovih sela u logoru su bili 5-6 dana kada je pristigla neka njemačka komisija koja je odvojila sposobne za rad u Njemačkoj. Oni koji su na taj način izašli iz logora Stara Gradiška spasili su živote. Stariji i nemoćni bili su odvojeni u transport za logor Jasenovac te su prema iskazu Pere Vasiljevića ubijeni kod sela Jablanca između Stare Gradiške i Jasenovca. Djeca su odvedena u logor u Sisak. Bilo je to, nakon hapšenja stanovnika sela Lađevac, prvo masovno hapšenje i interniranje nedužnih civila. Samo iz Kosovca tom je prilikom u logoru stradalo 27 stanovnika. Iz Dubovca 19 ih se nije vratilo kućama nakon rata.⁸⁸ Imovina uhapšenih seljaka prepuštena je sama sebi, kako stoji u izvještaju župske redarstvene oblasti Nova Gradiška.⁸⁹ U napuštene srpske kuće ustaške su vlasti naselile Hercegovce.⁹⁰ Već sljedećeg dana pohapšeno je u

⁸⁵ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 235–236. Čini se da je pokupljeno i nekoliko stanovnika sela Lađevac o čemu svjedoči Dragan Nogić, r. 1928. g., Lađevac. On je naime isto tako uhapšen tom prilikom, ali je u selu Bodegraj uslijed komešanja kada je jedan čovjek pobjegao iz kolone, ušao u stričevu kuću, te se nakon odlaska ustaša i Nijemaca vratio kući u selo. Tijekom čitavog Drugog svjetskog rata s područja Bodegraja prema podacima Spomen-područja Jasenovac, *Poimenični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941–1945*, Jasenovac, 2007, str. 14, stradalo je 98 ljudi u logorima Jasenovac i Stara Gradiška. Iz sela Lađevac stradalo ih je 97.

⁸⁶ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 296, 17357–17365.

⁸⁷ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 330, 21809–21821.

⁸⁸ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 333, 22279–22281. Tijekom čitavog Drugog svjetskog rata s područja Dubovca prema podacima Spomen-područja Jasenovac, *Poimenični popis žrtava*, str. 14, stradalo je 80 ljudi u logorima Jasenovac i Stara Gradiška.

⁸⁹ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 235–236.

⁹⁰ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 247–249.

Okučanima oko 100 ljudi te su svi deportirani u Staru Gradišku.⁹¹ Zbog straha od toga da će se priključiti partizanima, već 24. kolovoza 1942. godine Nijemci počinju prikupljati muškarce od 16 do 60 godina iz sela Benkovac, Trnakovac i Čapraginci te im izdaju isprave za putovanje u Njemačku i otpremaju ih u Lipik, a odatle na rad u Njemačku. Radilo se o oko 150 muškaraca.⁹² Istovremeno se u brdima iznad Ratkovca, Čapraginaca i Širinaca pojavljuju izbjeglice s područja pakračkog kotara, čije su kuće uništene početkom i sredinom kolovoza. Među njima se nalazi i jedan broj Kozarčana.⁹³ Situacija u selima uz cestu Okučani – Bijela Stijena – Pakrac zaoštrila se uvelike nakon partizanskog zarobljavanja izaslanika Ustaške nadzorne službe Mirka Vutuca i upravitelja Župske redarstvene oblasti Karla Wagnera. Napad se zbio u blizini sela Trnakovac.⁹⁴ Vrlo brzo nakon toga događaja 30. kolovoza 1942. godine seljak Stanko Tepšić došao je s kolima i konjima u mlin u Okučane. Ustaše su ga tada prisilili da ih vozi iz Okučana u Bijelu Stijenu. Partizani su kod mosta u Cagama postavili zasjedu. „Kad su prva troja kola došla do nas otvorili smo vatru... Borba je prihvaćena.“⁹⁵ U borbi je ubijen Stanko Tepšić i dva partizana. Navodno je u sukobu stradao i jedna ustaša.

Kao odmazda za to zarobljavanje i partizanski napad na kola s ustašama, već dva dana kasnije, 1. rujna 1942. godine, oko pet i trideset ujutro, u selo Caga upali su ustaše iz Lipika došavši sa sjevera, dok su sa juga došli Nijemci iz Okučana. Prema iskazu Proke Dmitrovića, ustaše su uništili sjeverni dio sela bacačima, a „potom su počeli kupiti narod po selu i ostale kuće pljačkati i paliti tako da su zapalili i opljačkali cijelo selo“.⁹⁶ Tom su prilikom i ubili nekolicinu mještana, dok su ostale otjerali u logor Stara Gradiška.⁹⁷ Prema popisu Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača ustaše su oštetili 125 mještana sela Caga.⁹⁸ Što se Benkovca tiče, i on je istog datuma izgorio. Nikola Šaula dao je iskaz Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača i kaže kako su ustaše zajedno sa Nijemcima pohapsili između 40 i 50 muškaraca, žena i djece te da su ih sedmoro odvojili i strijeljali na rijeci

⁹¹ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 264, 13728–13763. Tijekom čitavog Drugog svjetskog rata s područja Okučana prema podacima Spomen-područja Jasenovac, *Poimenični popis žrtava*, str. 15, stradalo je 60 ljudi u logorima Jasenovac i Stara Gradiška.

⁹² *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 242–243.

⁹³ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 242–243.

⁹⁴ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 244–247.

⁹⁵ *Rajić i okolina*, Novska, 1988, str. 46.

⁹⁶ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 297, 17472–17474.

⁹⁷ Prema onodobnom partizanskom izvještaju tom prilikom je iz Caga ubijeno 24 osobe, iz Trnakovca tri osobe, a iz Benkovca četiri osobe. *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 249–250.

⁹⁸ Tijekom čitavog Drugog svjetskog rata s područja Caga prema podacima Spomen-područja Jasenovac, *Poimenični popis žrtava*, Jasenovac, 2007, str. 17, stradalo je 47 ljudi u logorima Jasenovac i Stara Gradiška.

Sloboštini, a ostale odveli u logor Stara Gradiška.⁹⁹ Istovremeno s ovim događajima u Novoj Gradišci je započelo masovno hapšenje Srba. Tako su ustaše i pripadnici Kulturbunda u noći 31. kolovoza na 1. rujna 1942. pohapsili u Novoj Gradišci 76 Srba te su ih pod izgovorom da ih vode na preslušavanje odveli u logor Stara Gradiška. Od njih 76, prema dokumentima iz Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, svega ih se 9 vratilo kućama.¹⁰⁰ O tome iskaz daje Nedićevom komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu Radojka Tatomirović u rujnu 1942. godine, čijeg su oca Ljubomira ustaše već u travnju uhapsili i otpremili u Staru Gradišku, a kasnije i u Jasenovac gdje su ga ubili. „Na 31. avgusta 1942. (očito se radi o 1. rujnu, op.a.) godine između 4 i 8 u jutro provaljivali su ustaše u srpske kuće u Novoj Gradišci i naređivali ukućanima da u roku od pola sata sprema se za put i da sobom ponesu sav novac i sav nakit, te nešto odela. Potom su ukućane isterali van, a njihove stanove, odnosno kuće zapečatili. (...) Sve su nas odveli na policiju, gde su nas saslušali o tome kakav smo nepokretni pokretni imetak imali. Zatim su nam oduzeli novac i nakit i razmestili nas po zatvorima Sreskog načelstva, Sreskog suda i policije, te po nekim privatnim zgradama, jer nas je svih skupa bilo oko 2000 (sic!) osoba (sasvim nerealan broj, op.a.). Isti dan oko 1 sat posle podne odveli su nas na želj. stanicu, potrpali u teretne vagona i otpremili u Staru Gradišku. (...) Mene, moju majku i sestru izvadio je iz logora moj zaručnik Radošević Dušan, tipograf iz Nove Gradiške i to preko svojih prijatelja Hrvata.“¹⁰¹

U izvještaju Oružničke postaje Okučani Kotarskoj oblasti Nova Gradiška vidljivo je kako partizani vrše i formalnu vlast zaštite i kažnjavanja na zapadnom dijelu kotara Nova Gradiška, a kako i sam zapovjednik Oružničke postaje piše, Nijemci u Okučanima ne smatraju ovo važnim te se samo „ironično nasmiju“ kada im se partizanska vlast na većem dijelu zapadne polovice kotara spomene.¹⁰² U studenom 1942. godine prilikom napada na rimokatoličko selo Dragalić, prema izvještaju Oružničke postaje u Novoj Gradišci „sudjelovali su svi građani iz sela Žuberkovac, Šagovine i Trnave“.¹⁰³ Istovremeno partizani napadaju i sela bliže Novoj Gradišci, kao Cernik, pa zapovjednik Ustaške pripreme u Novoj Gradišci izjavljuje kako „osiguranje Nove Gradiške nije u stanju izdržati veći napad i pritiske“.¹⁰⁴

⁹⁹ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 330, 21807–21808. Tijekom čitavog Drugog svjetskog rata s područja Benkovac prema podacima Spomen-područja Jasenovac, *Poimenični popis žrtava*, Jasenovac, 2007, str. 15, stradalo je 67 ljudi u logorima Jasenovac i Stara Gradiška.

¹⁰⁰ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 329, 21675–21710.

¹⁰¹ Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, knjiga I, Beograd, 1986, str. 451–452.

¹⁰² *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 251–252.

¹⁰³ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 257–259.

¹⁰⁴ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 266–268.

Djelovanje četnika u okolini Nove Gradiške

Već krajem 1942. godine pojavljuju se četnički elementi u srpskim selima uz rijeku Savu. Tako su partizani u studenom 1942. godine proveli istragu nad grupom stanovnika Donji Bogičevci, Gorice i Trnava za koje su sumnjali da su pročetnički orijentirani. Okrivljeni nisu najteže kažnjeni, već su se morali zakleti da će „od sada tješnje stajati uz narodnooslobodilačku borbu“. Partizani su bili svjesni da su sami krivi zbog pojave četnički orijentiranih pojedinaca u tim selima, budući da su se ondje vrlo rijetko pojavljivali i nisu dovoljno radili s lokalnim stanovništvom.¹⁰⁵ Teror nad srpskim selima raste. Tako su Nijemci 17. ožujka 1943. godine zapalili selo Mašičku Šagovinu, koja je od prije bila poznata kao partizansko uporište.¹⁰⁶ Da bi spriječili mogućnost širenja četničke propagande partizani vrše krajem travnja 1943. godine mobilizaciju u selima južno od pruge Zagreb – Beograd. Tada su iz sela Bodegraj, Gređani, Lađevac, Vrbovljani i Čovac mobilizirali 337 novih boraca.¹⁰⁷ U kolovozu 1943. godine pojavili su se značajniji četnički elementi na području novogradiške Posavine. Naime četnici su bili priznati i od strane NDH, te su s njima potpisali sporazum o zajedničkoj borbi protiv partizana.¹⁰⁸ Štab Posavskog NOP odreda šalje uputstvo političkim komesarima I i II bataljona u kojem stoji: „U posljednje vreme u selima naše oslobođene i poluoslobođene teritorije, naročito u selima Posavine i selima koja se protežu uz glavnu prugu Zagreb – Beograd, počele su se širiti četničke ideje...“¹⁰⁹ Partizani novogradiškog kraja sada su se zapravo po prvi puta susreli sa četnicima. Četnici su do sada bili prisutni na drugoj obali Save, na Kozari, Prosari i Motajici, u susjednoj Bosni. U istom spisu štaba Posavskog NOP odreda stoji kako ni sami partizani nisu svjesni toga koliko su četnici opasni. „Uopšte se oseća da naša vojska još ne ume da mrzi toga neprijatelja.“ Već šest dana kasnije dana je zapovjed da se formira od Posavskog odreda tzv. Gradiška četa koja je trebala suzbiti četničku djelatnost u selima južno od pruge Zagreb – Beograd.¹¹⁰ Četnici su već tada bili stacionirani u selu Čovac kamo su stigli iz Bosne. Na čelu četnika nalazili su se Dušan Janjić rodom iz Caga i Čedo Veledinović iz Čovca.¹¹¹ Zbog

¹⁰⁵ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 260.

¹⁰⁶ *Isto*, str. 298.

¹⁰⁷ *Isto*, str. 302.

¹⁰⁸ *Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića*, knjiga I, Beograd, 1945, str. 204–205.

¹⁰⁹ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 339–340.

¹¹⁰ *Isto*, str. 341–342.

¹¹¹ Čedo Veledinović je dezertirao iz partizana i povezao se s četnicima majora Janjića u namjeri da stvori četničke baze su posavskim selima. (C. Tomljanović, „Narodnooslobodilački pokret i problem oružanog četništva u Slavoniji“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 2 (1964), str. 19) Veledinović je među prvima u novogradiškom kraju doživio da su mu ustaše poubijali veći dio obitelji. U vrijeme dok je bio u partizanima ubio je samovoljno dvoje ljudi koji su bili potpuno nedužni te je od partizanskog suda na Psunju osuđen na smrt. Nakon toga je dezertirao iz partizana. Slična je priča i sa Lazom Jovićem, također isprva pripadnikom partizanskih postroj-

pristizanja četnika sa Motajice Štab II korpusa izdaje naređenje za formiranje Protučetničkog bataljona. „Borci i rukovodioci Protivčetničkog bataljona moraju biti svi Srbi“, a cilj bataljona je bio „mobilizacija Posavine“.¹¹² Prema iskazu Dragana Borojevića, odmah po dolasku četnika u sela Čovac, Vrbovljane i Gređane borci Posavskog odreda, koji su se do tada borili na psunjskom području uvelike su počeli prilaziti četnicima, budući da su im oni omogućivali da ostanu kod svojih kuća.¹¹³ Četnici su u posavskim selima održavali mitinge na kojima su optuživali Hrvate i narodnooslobodilačku vojsku za paljevinu srpskih sela. Iako su partizani u kolovozu 1943. godine nanijeli teške gubitke četnicima u Posavini, ipak ih nisu odatle iskorijenili. Četnici u rujnu otvoreno surađuju s ustašama. Na sastanku u Okučanima, na kojem su bili prisutni s četničke strane Veleđinović i Jović, četnici spominju oko 6.000 svojih vojnika koji se svaki čas trebaju prebaciti preko Save u Slavoniju. Četnici se hvale da su uz njih svi stanovnici Vrbovljana, Čovca i Gređana, a kao plan iznose pridobivanje svih sela uz cestu i preko pruge (Poljane, Gorice, Donji Bogićevci, Pivare, Čovac, Vrbovljani, Gređani, Lađevac, Bodegraj, Cage, Benkovac). Kao centar svojega djelovanja predlažu, nakon dolaska 6.000 četnika iz Bosne, izolirano selo Bobare u Psunju.¹¹⁴ Janjić savjetuje svoje četnike u listopadu putem direktiva u kojima među ostalim piše kako je potrebno da surađuju sa Nijemcima i ustašama i kako je najveći neprijatelj četništva komunizam, a kako sa svima ostalima treba taktizirati, a posebno sa pripadnicima bivše Hrvatske seljačke stranke i domobranima.¹¹⁵ Partizani su želeći pridobiti stanovnike sela uz Savu, garantirali živote „svima navedenim seljacima iz Posavine da se povrate svojim kućama i da predaju oružje našoj vojsci, da im se ništa neće desiti izuzev Čede Veleđina i Jovića...“¹¹⁶ Navodno su četnici imali i isprobanu taktiku kojom su pridobivali stanovnike. Prema izvještaju Štaba I posavskog udarnog bataljona Štabu II korpusa NOV „Njemci (sic!) dolaze u selo da ga dižu u logor i kada skupe narod ispadne major Janjić koji pozove iz istog sela 10 koji će se javiti u Slav. Četnički odred i da neće biti terani u logore“.¹¹⁷ Četnici su svoju djelatnost proširili zahvaljujući Nijemcima. Nijemcima je bilo u interesu da se u novogradiškoj posavini stvori tampon zona između partizanskih baza na Kozari i Prosari i Psunju.¹¹⁸ Tako su bili dobro primljeni i u Okučanima i Dubovcu

bi, a zatim pripadnikom četnika koji je samovoljno ubio željezničara Hrvata. (Više o njima u: A. Buljan, F. Horvat, *n. dj.*, str. 82–84)

¹¹² *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V, knjiga 18, Beograd, 1957, str. 267.

¹¹³ Iskaz Dragan Borojević, r. 1931.g, Klenik.

¹¹⁴ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 351–353.

¹¹⁵ Karlo Mrazović, „NOP i borba protiv pokušaja stvaranja četničkih oružanih odreda u Slavoniji“, *Slavonija u NOB*, Slavonski Brod, 1966, str. 164.

¹¹⁶ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 354–355.

¹¹⁷ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 359–360.

¹¹⁸ HDA, SDS RSUP SRH, kutija 67, Četnici sa bivšeg kotara Nova Gradiška – elaborat, str. 21.

gdje su imali svoje baze o čemu svjedoče također partizanski izvještaji.¹¹⁹ Borbe između partizana i četnika nisu tako ogorčene kao između ustaša i partizana.¹²⁰ Čini se da su se partizani i četnici otimali za ljude, tj. za vojnike, dok su ustaše stanovništvo odvodili u logore ili strijeljali.¹²¹ Partizani su sa četnicima vodili neku vrstu propagandnog rata. I jedni i drugi držali su mitinge, pisali okružnice i letke, pridobivali stanovništvo posavskih sela na najraznije načine.¹²² O odnosima ustaša i četnika na okučanskom području govori i činjenica da su ustaše uvelike iskazivali nepovjerenje prema četničkim namjerama. Razne glasine koje su tvrdile da će četnici tražiti povratak svih Srba iseljenih iz NDH u Srbiju nakon 10. travnja 1941. godine kao i prisilna mobilizacija domobrana, Srba koji su se vraćali kućama na dopust uvelike su pridonosili nesigurnosti u četničke namjere na novogradiškom području.¹²³ Ni sami četnici nisu bili sigurni u pojedince koje su mobilizirali. Tako je, prema izvještaju štaba Posavskog odreda, major Janjić zbog nepovjerenja otpustio iz Okučana 40 Gređanaca poslavši ih pritom u „majčinu“ i rekavši im da može i bez njih.¹²⁴ Četnici su nestali iz Posavine onako kako su se pojavili. Njihov glavni oslonac, Nijemci, otišli su iz Okučana krajem studenog 1943. u Brod na Savi. Nakon toga četnici su se većim dijelom povukli iz Gređana i Čovca u Okučane.¹²⁵ Partizani su potom, 29. studenog 1943. godine napali Gređane i Čovac u kojima je bilo još vrlo malo četnika. Ipak, koliko se čini, taj napad nije u potpunosti uspio. Naime, u sukob su se umješali i Nijemci i domobrani tako da je bilo svega sedam mrtvih i dva zarobljena četnika.¹²⁶ Ipak, nakon toga događaja partizani nisu više vodili niti jednu bitku s četnicima. Četni-

¹¹⁹ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 360–361.

¹²⁰ O tome svjedoči i iskaz Dragana Nogića koji kaže da su četnici u Lađevcu sahranjivali žrtve ustaškog terora i da partizani za to vrijeme nisu napadali Lađevac. Iskaz Dragan Nogić, r. 1928, Lađevac.

Partizani nisu ubijali one koji su pristupili četnicima, osim u okršajima te nisu vršili represalije nad njihovim obiteljima. Četnici nisu ubijali one koji im se nisu željeli pridružiti, već su im samo davali javno batine i isto tako nisu vršili represalije nad obiteljima partizana. (O tome vidjeti u: HDA, SDS RSUP SRH, kutija 67, Četnici sa bivšeg kotara Nova Gradiška, str. 44)

¹²¹ Iskaz Anđela Pačkić, r. 1924. g, Uštica (Novska).

¹²² Četnici su na primjer na Svetu Petku organizirali obrede kod srušenih crkava u Lađevcu i Gređanima. Kada su ih tamo ljudi upitali zašto ustaše ruše njihove crkve, četnici su im odgovorili da je to Božja volja. (*Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 370–371).

¹²³ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 363–364.

¹²⁴ *Isto*, str. 366–367. Ipak, vidljivo je iz dokumenata da je veći dio Gređanaca simpatizirao četnike i bojao se partizana. Partizani su u listopadu 1943. godine organizirali miting u Gređanima i na taj miting nije došao gotovo nitko, pa su partizani morali nasilno dovesti ljude iz kuća da budu prisutni na mitingu. (*Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 368–370). Partizani se također žale da im posavska mjesta uopće ne dostavljaju hranu, što su do pojave četnika činila. (*Isto*, str. 370–371)

¹²⁵ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 378–379.

¹²⁶ *Isto*, str. 379–381.

ke koji su bili domicilni u Gređanima razoružali su ustaše iz logora Stara Gradiška 12. prosinca 1943. godine. Jedan dio četnika iz Čovca, koji su u nakon kraja studenog 1943. boravili na području Čovca, povukao se nakon te ustaške akcije u Okučane, gdje su neki ostali u četnicima, a veći dio njih vratio se razoružan svojim kućama.¹²⁷ Ostaci četnika uglavnom su napustili novogradiški kraj 25. prosinca 1943. godine na čelu s majorom Janjićem i otišli u Beograd.¹²⁸ Ostala je tek mala grupica u Okučanima koja je imala svoje sjedište u Mimićevoj kući.¹²⁹

Stradanja u 1944. i 1945. godini

U siječnju 1944. godine stradavaju partizansko selo Šumetlica i Uskoci, najbliže selo logoru Stara Gradiška uz Savu. Dana 6. siječnja 1944. godine, dakle na pravoslavni Badnjak, oko 22 sata u noći, prema iskazu Jovana Klisića iz Uskoka, ustaše su opkolili selo Uskoke te teškim mitraljezima počeli pucati sa svih strana na selo, tako da se činilo da selo napadaju partizani, a da ga ustaše brane.¹³⁰ „Tada su u toj pucnjavi izgonili narod na ulice i na dvorišta, te su ih iz pušaka i puškomitraljeza strijeljali... U Uskocima je te noći pobijeno 125 osoba, a 20 ih se spasilo bijegom.¹³¹ Poubijane su ustaše negdje kod kuće Zorića pokopali u jednu veliku jamu, a neke su pobacali u rijeku Savu“, prema iskazu Luke Čupića koji je u to vrijeme živio u Uskocima.¹³² Uskoke su napali ustaše iz Stare Gradiške, a Klisić se spasio samo zahvaljujući tome što je na kući imao dvoja vrata, pa je uspio pobjeći na druga vrata, dok su na prva provaljivali ustaše. Sa ženom i djecom je u pidžami pobjegao do Gređana. Ustaše su nakon ubijanja lokalnog stanovništva popljačkali 40 kuća, a poneke su i zapalili. Istog se događaja prisjeća i Miloš Klisić, kojem su ustaše pred očima ubili ženu Baru i kćer Anu. Naime, ustaše su došli u dvorište i pitali Baru gdje se nalazi njezin muž, a kada im je ona odgovorila da je Hrvatica i da joj je muž u vojsci, ustaše su je ubili. Suprug Miloš je sve to slušao sa još troje djece na tavanu te je potom uspio pobjeći s djecom u Okučane, a zatim uz propisnicu koju su mu izdali Nijemci u Beograd. Kada se vratio kući krajem svibnja 1945. godine ništa nije našao.¹³³ Razlog uništavanja srpskih kuća i obitelji u selu Uskoci leži u smještaju sela u blizini velikog koncentracionog logora Stara Gradiška i nedavnom napadu partizana na Banja Luku. Naime,

¹²⁷ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 387–388.

¹²⁸ C. Tomljanović, *n. dj.*, str. 19. U partizanskom onodobnom dokumentu od 9. prosinca 1943. godine čini se da je Janjić već tada otišao u Srbiju, a da su preostali četnici prešli čamcima preko Save u Bosnu. (*Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod 1971, str. 383–385)

¹²⁹ Iskaz Dragan Borojević, r. 1931. g, Klenik.

¹³⁰ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 309, 19247–19257.

¹³¹ U popisu Spomen-područja Jasenovac *Poimenični popis žrtava*, Jasenovac, 2007, str. 12 nalazi se podatak da su stanovnici Uskoka, njih 166, ubijeni u logoru Stara Gradiška. To je ujedno najveći broj žrtava stradalih u Jasenovcu i Staroj Gradišci nekog sela u kotaru Nova Gradiška.

¹³² HDA, ZKRZ–Zh, kutija 309, 19247–19257.

¹³³ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 309, 19247–19257.

ustaše nikako nisu željeli da se potencijalni neprijatelji nađu u neposrednoj blizini mjesta u kojem su držali zatočenike, tj. one koje su smatrali nepoćudnim po javni red i sigurnost (političke zatvorenike, Židove i Srbe). U Šumetlici su partizani, baš kao i Mašičkoj Šagovini, Cagama ili Benkovcu, selima koja su tijekom 1942. i 1943. godine bila spaljena i opljačkana, imali potpunu potporu gotovo svih stanovnika. Upravo zato, u hladno siječanjско jutro (17. siječnja), u selo upadaju ustaše, Nijemci i domobrani. Domobrani su, prema pisanju Milana Ugrešića držali stražu, a ustaše i Nijemci su hapsili i pljačkali.¹³⁴ Kata Miličević dala je nakon Drugog svjetskog rata iskaz Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. U njemu kaže kako je selo bilo opkoljeno s oko 400 vojnika (200 ustaša i 200 Nijemaca) „koi su naredili da se svi pakujemo, jer da će sve iseliti na drugo mesto, jer da partizani u to selo dolaze“. „Tom prilikom naredili su nam da u kola tovarimo svu posteljinu i živežne namirnice, jer da će nam to na mjestu gdje se budemo preselili trebati. Ove ustaše su po kućama pokupili sav narod i oko 11 sati kada je natovar kola bio gotov, tada su skupa sa ostalom stokom uhapsili u u Novu Gradišku odveli 112 osoba, od kojih je 15 osoba uz put pobjeglo,¹³⁵ tako da je 97 osoba sprovedeno za Novu Gradišku,¹³⁶ koje su stavili u zatvor kotarskog suda, gdje su ostali 8 dana, a zatim su odpremljeni za logor Jasenovac...“ Nakon odvođenja stanovništva i pljačke, ustaše su zajedno s Nijemcima zapalili čitavo selo.¹³⁷ Župska redarstvena oblast u Novoj Gradišci izvještava 19. siječnja 1944. Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost u Zagrebu: „Dana 17. I. 1944. po nalogu Njemačke divizije imalo se je evakuirati selo Šumetlica, kao srbsko selo koje podržava stalne veze s partizanima, a potom zapaliti cijelo selo.“¹³⁸ Razlog uništenja sela je, dakle, transparentan. U svibnju 1944. godine ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja tražilo je da se imovina pravoslavne crkve u Šumetlici da u najam. Općinsko poglavarstvo Cernik je na taj dopis odgovorilo ovako: „Izvješćuje se, da je selo Cer. Šumetlica po Njemačkim i našim vojnim vlastima izpražnjeno i od pobunjenika ugroženo pa se zemlja crkvene občine kao niti ostalih seljaka toga sela ne može nikom u najam dati jer je nitko neće, i obradivati ne može. Odbora (misli se crkvenog, op. a.) ne postoji jer su svi tamo nadjeni u sabirne logore zapraćeni, a dali su još na životu i gdje i kojem logoru žive to ovoj občini poznato nije.“¹³⁹ Ustaše su povremeno

¹³⁴ M. Ugrešić, *n. dj.*, str. 74–78.

¹³⁵ Ugrešić opisuje bjegove pojedinaca i ističe činjenicu kako su mnogi susjedi Hrvati u Cerniku, Maloj i Novoj Gradišci pomagali Šumetljanima skrivajući ih u svojim kućama. Neka su djeca spašena zbog toga što su predana stanovnicima Nove Gradiške na čuvanje od strane samih roditelja. (M. Ugrešić, *n. dj.*, str. 75, 76)

¹³⁶ Milan Ugrešić spominje brojku od 103 uhapšene osobe. (M. Ugrešić, *n. dj.*, str. 75) Tijekom Drugog svjetskog rata prema podacima Spomen-područja Jasenovac, *Poimenični popis žrtava*, Jasenovac, 2007, str. 14, u logorima Jasenovac i Stara Gradiška ubijene su iz Šumetlice 94 osobe.

¹³⁷ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 372, 27433–27438.

¹³⁸ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 406.

¹³⁹ HDA, fond MPB, kutija 102, 3047/44.

uspjevali doći i do konkretnih podataka o pripadnicima narodnooslobodilačkih odbora na teritoriju pod njihovom vlasti (dakle, na neoslobođenom teritoriju). Tako su 26. siječnja 1944. godine upali u selo Donje Bogičevce u partizanskih uniformama i ondje tražili, prema popisu kojeg su posjedovali, pripadnike NOO-a, predstavljajući im se kao partizani. Vaso Vučetić je prepoznao ustašu u partizanskom odjelu i tvrdio je da NOO u Donjim Bogičevcima ne postoji.¹⁴⁰ To mu nije pomoglo, baš kao ni ostalima, pa su u Donjim Bogičevcima ustaše toga jutra uhapsili još šest osoba za koje su znali da surađuju s partizanima. Stojan Novaković, koji se našao među uhapšenima, nasjeo je na ustašku varku te je priznao da u selu postoji NOO i nabrojio je ustašama sve članove. Vučetić je među ustašama prepoznao Dragu Kosa iz Starog Petrovog Sela, koji je bio među partizanima na Psunju, a zatim je pobjegao iz partizana i otišao u ustaše. Osim njega, među ustašama su se nalazili i pojedinci iz Donjih Bogičevaca koji su također mogli doznati tko su pripadnici NOO-a. Većina uhapšenih stradala je u logoru Stara Gradiška. Tijekom mjeseca veljače 1944. godine iz sela Gređana, Čovca, Vrbovljana, Donjih Bogičevaca, Gorica, Poljana, Medara, Trnave i Bodegraja dolazi do iseljavanja Srba u Srbiju. Okružni NOO Nova Gradiška izvještava o tim događajima Oblasni komitet KPH za Slavoniju: „Do sada se najviše izselilo iz Gređana, i to oko 40 duša i iz Vrbovljana oko 20 duša. (...) Do sada svega oko 100 duša.“¹⁴¹ Ustaše su vrlo brzo prekinuli te Transporte intervencijom kod Nijemaca strahujući da će se iseliti samo muškarci, a ne i njihove obitelji. Naime, smatrali su da će muškarci stupiti u Srbiju mnogo lakše u partizanske redove, a kasnije se prebaciti na teritoriju NDH i ugrožavati javni red i sigurnost.¹⁴² Ured za kolonizaciju je tražio da se Srbi i njihove obitelji koji se namjeravaju iseliti odreknu državljanstva NDH i svoje imovine.¹⁴³ Seljenje Srba u Srbiju organizirala je preostala grupa četnika u Okučanima. Oni su čak organizirali popisivanje Srba za seljenje iz NDH u Srbiju. Iseljavanje je vodio četnik Emil Mimić, okučanski mlinar, a uvelike mu je pomagala Mara Rudić, žena domobranskog stožernog narednika čiji su stan Srbi nazivali „srbski konzulat“¹⁴⁴. Partizani su organizirali mitinge u selima novogradiške posavine zato da bi spriječili iseljavanje u Srbiju. „Ispoljila se činjenica da narod srpske posavine jeste uvjeren, da u Srbiji ne postoje partizani i oni koji su bili na mitingu rekli su nam da je dobro što smo o tome govorili jer da narod misli da je u Srbiji mir i da banditska četnička vladavina je tome narodu osigurala miran život.“¹⁴⁵ Partizani su čak ponudili Srbima južno od pruge Zagreb-Beograd da se iseles na oslobođeni teritorij. Ipak, većina ljudi je bila uvjeren da „njima nema nigdje spasa, osim tamo“ (misli se

¹⁴⁰ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 307, 18759–18772.

¹⁴¹ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 411.

¹⁴² *Isto*, str. 415–416.

¹⁴³ HDA, ZIG NDH, kutija 11, 22.

¹⁴⁴ HDA, ZIG NDH, kutija 27, 292.

¹⁴⁵ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 412–414.

u Srbiji). Istovremeno, oni koji iselili u Srbiju obavještavaju one koji još nisu da je stanje u Srbiji očajno i da nikako ne iseljavaju iz svojih kuća. Informacije koje su Srbi u novogradiškoj posavini dobivali od svojih rođaka koji su iselili, partizanska propaganda te ustaški uvjeti iseljavanja vrlo su brzo prekinuli svaku vrstu emigracije u Srbiju.

Srpska sela Gređani, Vrbovljani i Čovac, koja su do odlaska četnika barem djelomično bila zaštićena njihovom prisutnošću i njihovom suradnjom s Nijemcima u Okučanima, našla su se u novoj 1944. godini potpuno napuštena od svih. Partizani nisu imali dovoljno snaga da bi mogli na duže vrijeme zaštititi sela koja se nalaze u ravnici, nadomak zloglasnog koncentracionog logora u kojem su stacionirane jake ustaške snage. Ustaše iz Jasenovca i Stare Gradiške su nakon četničkog odlaska i nakon prestanka njemačke zaštite spomenutih sela, dana 8. svibnja 1944. godine upali u ta tri sela i iz njih odveli oko 120 ljudi.¹⁴⁶ Redarstvenoj oblasti Nova Gradiška predano je svega 82 ljudi, a prilikom upada u sela ustaše su, prema izvještaju kotarske oblasti Nova Gradiška, ubili najmanje šestoro ljudi.¹⁴⁷ Stevo Stojačković iz Gređana dao je Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača 1946. godine iskaz u kojem spominje da je 34 osobe iz Gređana odvedeno u koncentracioni logor Stara Gradiška te da se nitko od njih nije do tada vratio kući, a da je jedan dio pohapšenih poubijan odmah u polju kod sela. Među žrtvama se nalazilo i 12 dječaka – pastira koji su čuvali stoku u neposrednoj blizini sela.¹⁴⁸ U pokolju su sudjelovali i ustaše iz obližnjeg Gornjeg Varoša.¹⁴⁹ Sela Gređani, Čovac i Vrbovljani tek su se u rujnu 1944. godine počeli odazivati na partizansku mobilizaciju.¹⁵⁰ U svibnju 1944. godine na području novogradiškog kraja pojavili su se Čerkezi (Kozaci). „Stav čerkeza prema hrvatskom stanovništvu dosta je loš ako im čovjek pokaže koja je livada ili žito jednog hrvata oni ga pokose i opasu“, kako izvještava partijski sekretar Posavskog NOP odreda. Za razliku od Hrvata, Srbe Čerkezi ne diraju i u okolici Rajića „Srbi su već počeli prihvaćati Čerkeze kao zaštitnike“.¹⁵¹ U izvještaju ustaškog agenta Ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu stoji kako Kozaci pljačkaju samo hrvatsko stanovništvo, a kako su „prema pravoslavnom življu mnogo obazriviji“.¹⁵² U svibnju 1944. ustaše se zajedno s Nijemcima zalijeću prema partizanskoj teritoriji. Tako su zapalili jedan dio sela

¹⁴⁶ Iz sela Vrbovljani u logorima Jasenovac i Stara Gradiška stradalo je tijekom Drugog svjetskog rata 96 ljudi, a iz Čovca 70 prema *Poimenični popis žrtava*, Jasenovac, 2007, str. 14, 15.

¹⁴⁷ HDA, ZIG NDH, kutija 132, 301.

¹⁴⁸ M. Kladar, *n. dj.*, str. 77–78. Prema popisu Spomen-područja Jasenovac *Poimenični popis žrtava*, Jasenovac, 2007, str. 13 tijekom Drugog svjetskog rata iz Gređana je stradalo 124 osobe u logorima Jasenovac i Stara Gradiška.

¹⁴⁹ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 372, 27470–27475.

¹⁵⁰ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 466.

¹⁵¹ *Isto*, str. 434.

¹⁵² *Isto*, str. 450–451.

Golobrdac oko 10. svibnja 1944.¹⁵³ Dana 25. listopada ustaše su iz sela Gređana odveli na kuluk radi prijevoza nekog materijala 35 stanovnika sa 35 zaprega. Nakon obavljena posla seljaci se nikada nisu vratili.¹⁵⁴ Baš kao što su iz sela Uskoci, koje je najbliže logoru Stara Gradiška, 6. siječnja 1944. godine ustaše poubijali sve Srbe, tako su krajem godine, 11. prosinca ustaše iz Stare Gradiške odveli sve Srbe iz Gornjeg Varoša u logor i ondje ih pobili. Uхватili su dvadeset ljudi, uglavnom žena, djece i staraca, budući da su muškarci uglavnom bili u partizanskim redovima.¹⁵⁵ Slično je učinjeno 28. prosinca 1944. godine kada su u selo Gređane upali četiri oružnika iz Oružničke postaje Okučani na čelu s Baltazarom Vukelićem i ondje uhapsili 18 stanovnika koje su sproveli u zatvor u Novoj Gradišci, a odande u Jasenovac odakle se nisu vratili.¹⁵⁶ Uhapšeni su bili optuženi za vezu s partizanima.

Posljednji zločin koji su ustaše počinili nad srpskim stanovništvom novogradiškog kraja bilo je odvođenje stanovnika sela Smrtić između Okučana i Nove Gradiške u logor. Ondje je bilo jedno od partizanskih uporišta od kuda je vrlo često napadana pruga Novska – Nova Gradiška. Do 1945. godine iz Smrtića i Ratkovca stradalo je 52 stanovnika i 27 boraca. Stanovnici tih dvaju sela, koji su se do tada skrivali po šumama, misleći da je sada sve gotovo, tj. da se ustaše i Nijemci povlače, vratili su se kućama. Jasenovački ustaše su uvečer dana 24. veljače 1945. godine, njih oko 2000, kako svjedoči Gavro Dedović, upali u sela Smrtić i Ratkovac i „išli od kuće do kuće i terali sve seljane muško i žensko, malo i veliko iz kuće na put na raskršću sela i tu sve grupisali te sproveli do željezničke stanice Okučani, a odatle u logor Jasenovac“.¹⁵⁷ Iz Smrtića su prema Dedićevom iskazu odveli oko „90 duša“.¹⁵⁸ Sveukupan broj uhapšenih bio je 169, što znači da ih je iz Ratkovca bilo oko 71, te još osmoro koji su bili iz drugih sela.¹⁵⁹ Nitko od uhapšenih se nije vratio.

Zaključak

Vrlo je malo bilo onih Židova koji su preživjeli holokaust na području Nove Gradiške. Stradavanje romske zajednice je isto tako bilo gotovo komple-

¹⁵³ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 264, 13683–13691.

¹⁵⁴ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 482, 38225–38226.

¹⁵⁵ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 289, 16622–16625.

¹⁵⁶ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 356, 25391; *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 506–507.

¹⁵⁷ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 361, 26052.

¹⁵⁸ Prema popisu Spomen-područja Jasenovac *Poimenični popis žrtava*, Jasenovac, 2007, str. 13 s područja Smrtića je tijekom Drugog svjetskog rata u logorima Jasenovac i Stara Gradiška ubijeno 107 ljudi, a s područja Ratkovca .

¹⁵⁹ Jovan Jakovljević, *Poema mrtvim seljacima*, Nova Gradiška, 1986, str. 48–61. U knjizi autor daje i popis svih odvedenih 25. veljače 1945. godine.

tno. Srpska zajednica je također vrlo teško stradala.¹⁶⁰ Sasvim je jasno da su već 1942. godine partizani pridobili za sebe veći broj Srba u Slavoniji budući da su pravoslavci uistinu bili egzistencijalno ugroženi. Stoga su realni podaci koji govore o sudjelovanju Srba u antifašističkom pokretu na području Slavonije. Tako je u 1942. godini na području Slavonije stradalo 611 pripadnika narodnoslobodilačke vojske, od čega su 584 bili Srbi, u 1943. godini od 2520 stradalih 2007 bili su Srbi, u 1944. godini od 2851 stradalih 1515 su Srbi, a u 1945. godini od 2067 stradalih 932 su Srbi.¹⁶¹ Iz ovih je podataka vidljivo kako su prijelomne godine u Drugom svjetskom ratu za Srbe bila 1942. U tome vremenu osviješćeno priključivanje partizanima bilo je za njih od životne važnosti. Kasnije godine donijele su nove žrtve, ali i znatan priljev Hrvata u partizanske redove tako da se mijenjali odnosi nacionalne pripadnosti žrtava prema 1945. godini. Sljedeća tablica prikazuje odnos broja stanovnika na području Nove Gradiške između popisa 1921, 1931, zamišljenog popisa iz 1941. godine i 1948. godine.¹⁶²

¹⁶⁰ Prema izvještaju Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača na području kotara Nova Gradiška Nijemci su ubili 171 čovjeka, ustaše 1956 ljudi, četnici 2, a Čerkezi 4, tako da ukupan broj ubijenih civila iznosi 2133. Od toga su ustaše u logorima poubijali 360 muškaraca, 343 žena, 265 staraca i 191 dijete. S područja samog grada Nove Gradiške ubijeno je 332 ljudi; od toga su 257 ubili ustaše, 74 Nijemci i jednog četnici. U logorima izvan Jugoslavije boravilo je 294 muškaraca, 238 žena, 41 starac i 4 djece, a prinudno je preseljeno 82 muškarca, 82 žene, 30 staraca i 69 djece. (HDA, ZKRZ–GUZ, kutija 45, 2624/45) Treba napomenuti da su te brojke bile ustanovljene 1945. Godine, a da su kasnija istraživanja povećala broj žrtava i interniranih napodručju kotara Nova Gradiška.

¹⁶¹ Dragan Cvetković, „Stradali pripadnici Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije iz Hrvatske prema popisu Žrtve rata 1941–1945. iz 1964. godine. Analiza trenutnog stanja prema do sada izvršenoj reviziji“, *Dijalog povjesničara-istoričara*, sv. 6, Zagreb, 2002, str. 365–381.

¹⁶² Podaci su preuzeti iz: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god.*, Sarajevo 1932; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga II, Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Beograd, 1938; *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948 godine, knjiga IX, Stanovništvo po narodnosti*, Beograd, 1954; VOJAK, 2004, str. 447–476.

	1921. (popis stanovništva po vjeri)	1931. (popis stanovništva po vjeri)	1941. (popis nije izvršen, demografski rast izračunat prema rastu između 1921. i 1931. godine)	1948. (popis stanovništva po nacionalnosti)
Srez Nova Gradiška	Ukupno: 50.602 Pravoslavaca: 12.269 Rimokatolika: 37.767 Židova: 265 Ostalih: 97	Ukupno: 52.088 Pravoslavaca: 12.700 Rimokatolika: 39.012 Ostalih: 223 Roma: 95 Broj stanovnika sreza je 56.306 zajedno s gradom Novom Gradiškom	Ukupno: 62.652 Postotak rasta za period 1921. /1931. je 11,27%, pa je pretpostavljeni postotak rasta i za naredni period približno sličan	Ukupno: 52.952 Srba: 10.539 Hrvata: 40.867 Ostalih: 362 Cigana: 0
Grad Nova Gradiška (1921. godine) broj stanovnika je iskazan u okviru sreza Nova Gradiška)	Ukupno: 3.652 Pravoslavaca: 946 Rimokatolika: 2.461 Židova: 200 Ostalih: 0	Ukupno: 4.218 Pravoslavaca: 1.020 Rimokatolika: 2.905 Ostalih: 248	Ukupno: 4.871 Postotak rasta za period 1921. /1931. je 15,4%	Ukupno: 5.597 Srba: 1.039 Hrvata: 4.118 Ostalih: 55

Summary

The Genocide against Serbs, Gypsies and Jews in the District of Nova Gradiška in WWII

Key words: *Genocide, Serbs, Gypsies, Jews, Jasenovac, Nova Gradiška, concentration camps*

Several ethnic and religious groups used to live in the territory of the District of Nova Gradiška before WWII. The most prominent among them were Serbs, Jews, Gypsies and Germans. Immediately after the Independent State of Croatia was established, the Ustasha started terrorizing Serbs and Jews. The Jewish community in the District of Nova Gradiška was almost completely wiped

out by the beginning of 1942. The first arrests of Serbs started in the night of April 10/11, 1941. In some places forcible conversions to Roman Catholicism took place, but they were of little importance in the territory of Nova Gradiška. Orthodox churches in Šumetlica, Čovac, Ratkovci, Cage, Okučani, Benkovac, Vrbovljani, Nova Gradiška, Stara Gradiška, Lađevac/Bodegraj and Staro Petrovo Selo were demolished during 1941 and 1942. The property of the Orthodox Church was confiscated. The Orthodox inhabitants of the District of Nova Gradiška were taken away from the villages in the vicinity of Nova Gradiška and Okučani into Jasenovac and Stara Gradiška concentration camps between 1942 and 1945, which is best documented by the lists of names of victims from those places. During 1943 the Chetnik forces briefly appeared near Okučani in the Sava valley. The Partizans were present in the mountainous region of Psunj and their actions endangered the transportation on the Zagreb-Belgrade railway line since 1942. Until 1944 Partisan forces would control larger part of the District of Nova Gradiška. The number of Serbs in Partisan units was great since 1941. The Gypsies of the District of Nova Gradiška were deported to a large extent to Jasenovac and Stara Gradiška concentration camps during 1942. The statistical data show the magnitude of human losses in the District of Nova Gradiška.